

Проф. В. Біднов.

Московський Митрополит Макарій (Булгаков)

(1816 – 1882 р.р.)

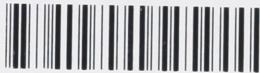
І. С. Б.

Відбитка з часопису „ЕЛПІС“ за 1932 рік.

ВАРШАВА.
Друкарня Синодальна.
1932.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001005419199

BIBLIOTEKA
Państwowego Internatu
dla
STUDENTÓW TEOLOGII PRYWATOWNEJ
Uniwersytetu Warszawskiego

Nr 1934.

BIBLIOTEKA
NARODOWA

II.419.360

St.z.

Московський Митрополит Макарій (Булгаков)

(1816 — 1882 р. р.).

9 (22) червня 1932 р. сповнилось п'ятьдесят літ з дня смерти визначного російського богослова та церковного історика Макарія (Булгакова), Митрополита Московського і Коломенського. Через те, що він має велике значіння в області православного богословія взагалі, вважаємо потрібним з цього приводу згадати небіжчика й освіжити в памяті головніші моменти його життя та наукової діяльності. Що до біографії Митрополита Макарія, то для неї маємо в історичній літературі немало опублікованих матеріалів в виді листів самого Митрополита, спогадів про нього інших людей та взагалі ріжких матеріалів як офіційного, так і приватного походження. Значна частина їх вже використана Проф. О. Титовим в його двох-томовій праці: „Митрополитъ Московскій Макарій Булгаковъ“ (т. I, Кіевъ, 1895; т. II, Кіевъ, 1903), що первістно друковалася на сторінках „Трудовъ Киевской Духовной Академіи“ (1894 р., №№ 5-8; 1895 р., №№ 1, 2, 5 — 10; 1896 р., №№ 2, 4, 6, 7, 9 і 10). Праця Проф. Титова дає настільки повний огляд життя та ріжноманітної діяльності Макарія, що нею в першу чергу й головним чином належить користуватися, доповнюючи тільки тим, що з'явилось в пресі після 1903 р.

Митрополит Макарій народився 19 вересня ст. ст. 1816 року в с. Суркові, Новооскільського повіту, на Курщині, де його батько Петро Булгаков був священиком. Мирське його ім'я Михайло. Родинне призвище його Булгаков, як і територія, де перебували його батько та дід, свідчать про українське походження від тіх „черкас“, що в другій половині XVII ст. колонізували Слобожанщину, південно-степову територію Московської держави. Коли Михайліві не було ще й семи літ, батько його вмер, і він залишився з убогою вдовою-матір'ю, що мала на своїх руках трьох малих хлопчиків і трьох дівчаток. Завдяки цьому, дитячі роки його прой-

шли в тяжких матеріальних та моральних умовах. До того ж Михайло був слабим, хворобливим хлопцем, часто скаржився на біль в голові, завжди покритої струпами. Коли мати віддала його до духовної школи, наука давалася йому тяжко, хоч він і був дуже пильним і вперто й подовгу вчив те, що од нього вимагала школа. Один неприємний випадок став йому в великій пригоді. Коли Михайло Булгаков, бувши в старшому класі Білгородського духовного училища, одного разу вчився на шкільному дворі, заховавшися за стоси дров, в його голову попав кинутий кимсь камінь. З розбитої голови полилося богато крові, і становище його було настільки поважне, що навіть не сподівалися, що б він зостався живим. На диво, хлопець не тільки видужав, а ще став й значно здоровішим: голова перестала боліти, струпи зникли, почала виявлятися незвичайна здібність до науки. Про цей випадок писалося ще за життя самого Макарія¹⁾, та й сам він нераз росповідав про нього серед родичів та знайомих. В часи свого перебування в Білгородській (Курській) семінарії (1831 — 1837 р.р.) Михайло Булгаков звертає на себе, завдяки визначним здібностям, увагу не тільки вчителів, а й місцевого Єпископа Іліодора, який і допомагає йому матеріально. По закінченню семінарії, його було послано до Київської Академії, де він і дістав вищу освіту, закінчивши науку в Академії в кінці червня 1841 року. В лютому зазначеного року, за якихсь чотирі місяці до закінчення курсу, він постригся в монахи, причому названо його Макарієм.

В часи, коли вчився Макарій, духовна школа на Україні жила на підставі тіх норм, що було вироблено в статуті 1808 року, що давав грунтовну й загальну й богословську освіту вихованцям духовних шкіл. Академії мали чотирьохлітній курс й поділялися на два відділи: нижчий і вищий; на кожному з них студенти перебували по два роки, а тому й зараховання в студенти відбувалося не щорічно, а через два роки, а кожний прийом студентів називався звичайно курсом, рахування кожного з них починалося від 1819 р., (коли в Київській Академії було впроваджено статут 1808 р.).

¹⁾ „Прав. Обозр.“, 1879 р., № 4, 826 (стаття „Новый Архипастырь Москвы“).

Курс, до якого належав Макарій Булгаков, лічився десятим (1837 — 1841 р. р.). Предмети, що викладалися в Академії, були обовязкові для всіх студентів, і не обовязкові, групові. До останніх належали загальна історія — церковна й світська та науки математичні. Вийшло якось так, що будучий історик Церкви в Академії зовсім не слухав історичних наук, бо записався на групу математичну¹⁾). Ректором Київської Академії, в перші два роки перебування в ній Булгакова, був Іннокентій (Борисов), що загально відомий, як талановитий проповідник, і мало відомий своєю науковою діяльністю. А між тим він був визначним богословом, людиною широко освіченою, завжди підбірав і підтримував поважних учених. За час його ректорування (1830 - 1839 р.р.) він зібрал в Академії таких учених, як Я. К. Амфитеатров, Професор „Церковного Красноречія“, Прот. М. Скворцовъ — філософ, що підготовив ряд талановитих учнів, як архим. Феофан Авсенев, І. Махневич, О. Новицький, С. С. Гогоцький, П. А. Юркевич та ін., архим. Димитрій Муретов (догматист) та інш. Крім того, Іннокентій мав великий вплив на студентів, розбуджуючи в них інтерес до науки, прищеплюючи їм упертість в роботі й нахил до самоосвіти. Чи під впливом Київського Митрополита Євгенія Болховитинова (1822-1837 рр.), видатного історика першої четверти XIX ст., чи з власної ініціативи, Іннокентій направляв увагу студентів на дослідження місцевої історії, місцевої старовини. Увагу Макарія Булгакова він направив на історію Київської Академії, дочучивши останньому розглянути пачки стародавніх документів, писаних ріжними мовами. Булгаков захопився такою роботою й присвятив їй два останніх роки свого перебування в Академії. Тому, що багато згаданих історичних документів було писано по-польському, Булгаков, з наказу того-ж таки Іннокентія, користувався допомогою Академичного професора польської мови, відомого „зnamенитого обскуранта“ В. І. Аскоченського²⁾), що потім залишив слід в розробленню історії Київської Академії. Наслідком такої двухрічної праці було „курсовое сочинение“ Макарія під заголовком:

¹⁾ „Пр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 7, 386.

²⁾ Венгеровъ С. А., Критико-біографический словарь, т. I, 1889, стр. 827.

„Исторія Київської Академії“. Дісертацію визнали дуже доброю, частину її було читано автором, коли одбувався так званий „публичний“ іспит студентів Академії. 1843 р. її видруковано (правда, з поправками, яких вимагав Митрополит Філарет Дроздов), і таким чином з'явилася перша історія Київської Академії. Праця Макарія по вказівкам і по радам Іннокентія назавжди зъєднала обох їх; між ними утворилися міцні звязки та приязнь; вони часто потім листувалися, й Іннокентій не один раз давав моральну підтримку Макарію в його науковій діяльності.

Мав велике значіння в науковому відношенню для студента Булгакова і (тоді ще) Архімандрит Димитрій Муретов, що викладав догматичне богословіє з характеристичними для нього категоричністю, грунтовністю та глибокодумністю. Студенти захоплювалися й цінили виклади Димитрія. Згаданий вище Аскочинський, що теж був слухачем Димитрія, так пише в своєму щоденнику: „Ректор (Димитрій) знає тільки своє діло, безнастанно говорить бітіх півтори години, дивує ріжноманітністю своїх відомостей, надзвичайністю своєї пам'яті, енциклопедичним знанням усього, що хоч якось входить в сферу богословія, й, закінчивши свій необсяжний виклад, виходить сам і слухачі втомленними, замученими“¹⁾). Такі змістовні виклади повинні були мати вплив на Макарія, як автора „Православно-Догматического Богословія“. Очевидно, вся його система Догматичного Богословія має певний звязок з викладами Димитрія в Київ. Академії, тільки, розуміється, не в тій мірі, як це малюють ріжні оповідання напів-анекдотичного змісту, що потім збиралися ріжними особами і друковалися на сторінках періодичних видань, як факти безсумнівої правдивости. Завдяки такій некритичності, можна читати заяви, ніби то Макарій був лише редактором тіх викладів Димитрія, що чув від нього в час свого студенства²⁾.

Згідно з тодішнimi порядками, Макарій Булгаков закінчив Академію Магістром богословія. Як здібну і працьо-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 6, 236. — „Ист. Вѣст.“, 1882 р., т. VII, 336.

²⁾ „Ист. Вѣст.“, 1884 р., т. XV, № 2, 344. — „Рус. Арх.“, 1900 р., т. III, 327. — „Тр. К. Дух. Акад.“, 1887 р., № 6, 241. — Ibid., 1894 р., № 6, 237 - 238.

виту людину, його було оставлено при Академії Бакалавром, з дорученням викладати історію Російської Церкви на старшому відділі та історію Росії — на нижчому, по одній двохгодинній лекції тижнево на кожному відділі. До того часу в Київської Академії історія Російської Церкви та історія Росії не читалися. Існувало дві катедри: загальної церковної історії (Проф. Д. Макарова) та загальної (всесвітньої) історії (Проф. Д. Граников). Історія Російської Церкви та історія Росії входили, як складові частини в зазначені предмети, й тому професори або зовсім не торкалися їх, або говорили тільки меж іншим. Макарій повинен був роспочати спеціальні курси. Виклади свої Макарій повинен був роспочати з вересня того ж 1841 р. Не вважаючи на свою молодість, недосвідченість в своїх предметах та слабу розробленість самих наук, все таки зумів дати цікаві для студентів курси, особливо з історії Церкви. З його викладів¹⁾ по церковній історії частина була видрукована в 1846 р. як „Історія християнства въ Россіи до равноапостольного кн. Владимира“. Видруковано було й де які уступи з його викладів по історії Росії, як, наприкл., „Пути Промыслы о Россіи въ пора-бощеніи ея татарами“¹⁾.

Макарій любив історію, але викладати її в Київській Академії йому довго не довелося. Вже в липні 1842 р., се б то по закінченню академичного року, його було переміщено до Петербурзької Академії Бакалавромъ богословських предметів. Сталося це помимо волі Макарія й згідно з тим російським звичаєм, що робив багато шкоди богословській науці. Ще стара наша Київська Академія підтримувала звичай, щоб професор був знавцем всіх предметів шкільного курсу й послідовно викладав усі науки, переходячи з своїми учнями з нижчого класа до вищого, доки не випускав з школи своїх слухачів. Наслідком цього були своєрідний універсалізм і відсутність спеціалізації. Зріст та розвій науки робили таку систему не тільки некористною, а навіть шкідливою для богословського знання. Це розуміли всі, а проте така система існувала й зберегалася в Академіях до самої революції 1917 року, не вважаючи на зміни академічних статутів. Історія духовної школи в Росії, а значить і на

¹⁾ Журнал „Маякъ“ (Бурачка), 1842 р., т. VI, кн. XII, 27-34.

Україні, дає нам багато прикладів такого недоцільного призначення або переміщення вчених. В кінці XIX ст. в Київській Академії були такі випадки. Людина спеціалізується в Св. Письмі Нового Завіта, а їй доручають читати історію філософії; друга готовиться до Св. Письма Старого Завіту, а стає доцентом загальної церковної історії. Старого професора моральної теології переміщають на психологію. Розуміється, від цього для науки зиску було мало, бо тільки надзвичайна талановитість рятувала жертву таких призначень та переміщень і давала їй можливість спеціалізуватися в новій науці, в більшості-ж випадків бачимо лише сумні, негативні наслідки.

Переміщення Макарія, що саме тоді був ієромонахом, відбулося при таких обставинах. Ректором Петербурзької Духовної Академії з 1841 року був Іоанасій Дроздов, що до того часу був Ректором Херсонської (в Одесі) Семінарії, особа з великою ерудіцією й сумною долею. Він став близько до несимпатичного для православної ієрархії обер-прокурора, графа А. Протасова, що, в супереч бажанню ієрархів, переводив реформу духовної школи. Єпископ Іоанасій був правою рукою обер-прокурора в цій справі, виконував його плани, й користуючися довіррям Протасова, в академічних справах зовсім не рахувався з занадто старим Митрополитом Серафимом († 1843 р.). Щоб мати більше вільного часу для обер-прокурорських справ, Іоанасій добивався звільнення від викладів в Академії докторатного богословія. Для викладів останнього він вишукував собі молодого здібного ученого й намітив собі Макарія Булгакова.

До Петербургу останній прибув перед самим початком нового академичного року і зупинився просто в Академії. Через годину по своєму приїзді Макарій вже був у Ректора, Єпископа Іоанасія. На протязі пяти годин Ректор провадив з ним розмову про докторатне богословіє, щоб вияснити, наскільки Макарій знайомий з докторатом, — „особенно какаясь пунктовъ Православія“. Макарій з честью відержав іспит; новий його ректор зостався ним дуже задоволений і на прикінці похвалив „образъ мыслей“ Макарія й заявив, що його докторатні погляди цілком подібні до поглядів його самого, Іоанасія¹⁾. Через два дні після згаданої розмови,

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 8, 561.

наш учений вже роспочав свої виклади догматичного богословія. В Петербурзі Макарій жив 15 літ, до травня 1857 р., і за цей час був Бакалавром і помічником Інспектора, Інспектором (1845-1850 р.р.) і Ректором Академії (1851-1857 р.р.), а одночасово викладав догматичне богословіс та енциклопедію православного богословія, або інакше „Введеніе въ православное богословіе“. До них він додавав історію Російської Церкви в 1847 р., а потім й історію роскола. Як відомо, за Миколая I проти старовірів переводилися тяжкі репресії державно-поліційного характера, провадилася енергійно місіонерська діяльність. В цілях підготовки досвідчених місіонерів, в Петербурзькій Академії було засновано в 1853 р. протиросколничий відділ. Макарій, тоді вже Єпископ і Ректор, викладав „Історію и статистику и опроверженіе заблужденій русского раскола“¹). Записи своїх викладів він друкував на сторінках „Христіанского Чтенія“, а потім видав окремими їх книгами. Найголовнішими з його праць того часу були такі. Перш за все було видано, без попереднього публіковання в „Христ. Чтенії“, згадану вище „Історію Київської Академії“ (СПБ., 1843). Видання зазначеної праці було зустрінуто дуже прихильно; в періодичній пресі появилосься кілька рецензій. В „Журналѣ Министерства Народн. Просвѣщенія“ (1844 р., т. 42, отд. VI, 57 - 75) подано докладний огляд монографії Макарія, а М. Погодин, найбільший тоді в колах російських авторитет, на сторінках свого „Москвитянина“ вітав появу книги й називав її плодом „добро-сумлінної праці“ та великою підмогою для будучих істориків освіти в нашему краю²). Скористувавши тим, що йому довелося і в Петербурзі читати студентам історію Російської Церкви, Макарій, доповнивши й виправивши те, що вже було зроблено ним в Київі, друкує свою роботу в „Христіанскому Чтенії“ за 1845 р., а в 1846 р. видає окремою книгою „Історію христіанства в Россії до равноапостольного князя Владимира, какъ введеніе въ исторію Русской Церкви“ (стр. XII - 421 - II). В світських колах і цей труд викликав похвали на адресу Макарія. В своїй рецензії на книгу

¹⁾ Див. його „послужной списокъ“ в „Твор. Св. Отцевъ...“ за 1882 р., кн. 3, 329.

²⁾ Барсуковъ, Жизнь и труды М. Погодина .., т. VII, 204-205.

М. Погодин називає Макарія одним з найбільш учених серед нашого духовенства. Роботу свою Макарій подав до Академії Наук для одержання Демидовської премії. З доручення Академії Наук, „Історію христіанства въ Россіи...“ рецензував Адъюнкт Кунік. Рецензент зробив немало заважень нашему історикові, в тому числі й те, що дослідувач зменшує значіння варягів в ділі поширення на Русі христіанства після 862 року, й що він не грунтовно ознайомлений з історією славян. Найкращою частиною праці Кунік визнає розділ про переклад Св. Письма і Літургії на славянську мову, а книгу взагалі вважає „за рідке явище в області російської історичної літератури“, що заслужує тим більшої уваги, „що з давнього часу історія Російської Церкви не находила собі дослідувача, який би мав“ такі визначні риси історика, як Макарій. Грошової нагороди Кунік все таки не визнав можливим дати Макарію, а обмежився лише „похвальнимъ отзывомъ“¹⁾). Академія Наук згодилася з таким присудом Куніка.

Вихід книги Макарія „Історія христіанства въ Россіи...“ дав привід до полемики між Архієп. Філаретом Гумилевським (тоді Єпископом Рижським) та Макарієм. Перший з них опублікував в 1846 р. (в IV кн „Чтеній въ Импер. Общ. Истории и древн. рос.“) свою розвідку: „Кирилль и Меѳодій, славянські просвѣтители“, і в цій публікації не зовсім мяко висловлюється про де-які тверження Макарія в своїй „Історії христіанства...“ Макарій написав свою відповідь, „скромну і коротку“ в „Христіанскомъ Чтеній“, а крім того написав особистого листа до самого Філарета. Справа ніби то закінчилася порозумінням поміж цими двома ученими; але ж в дійсності відносини поміж ними попсувалися назавжди, і кожна сторона потім не тайлася з своєю неприхильністю одна до одної. З листа Архієп. Іннокентія Борисова до Макарія (від 21 березня 1847 р.) видно, що громадська опінія була на стороні Макарія. На початку 1847 р. вийшла друком „Історія Русской Церкви“ Філарета Гумілевського. Коли вона була ще на розгляді в цензорі, Макарій писав про неї до Іннокентія (від 16-го листопада 1846 р.) і хвалив це „ученое твореніе“. Коли ж під час друковання її Макарій уваж-

¹⁾ „Журн. М. Н. Пр.“, 1847 р., т. 54, отд. III, 82-94.

но перечитав її, то тоді повідомляє Іннокентія (28 січня 1847 р.), що він хвалив історію Філаретову, „майже не читавши, а більш на підставі слів цензора“, тепер ж, як прочитав, бачить, що „вона справді учена, але ж велими коротка, суха, без провідної думки, без духа послідовності, а більше звичайне прекрасне оповідання...“ і тому все ще заставляє ждати ліпшої, гіднішої історії нашої Церкви. З огляду на такі властивості історії Преосвяще. Філарета, я не посorомився почати з теперешньої книжки „Христіанского Чтенія“ друковання своїх коротких та вбогих записок по російській церковній історії, які накидав ще в Київі, в перший рік моого бакалаврства, тільки де що виправивши зараз“¹⁾. Отак сам Макарій пояснює, чому він почав друкувати в академичному органі свій „Очеркъ исторіи Русской Церкви въ періодъ до-татарскій, 992-1240 г.“. До Великодня 1847 р. друковання було закінчено, й зроблено відбитки; одну з них Макарій вислав Іннокентієві, з проханням прийняти її замісць крашанки²⁾.

Через те, що в Петербурзі Макарій викладав переважно богословські науки, церковну ж історію тільки між іншим, то зрозуміло, що він уділяв багато уваги, а може — й головним чином, на видання своїх богословських праць. В кінці 1846 року, як видно з його листа (від 15 листопада 1846 р.) до Іннокентія, він намірився видрукувати свої виклади по „Энциклопедії Православного Богословія“ й вже переслав на перегляд цензорові. Той визнав можливим друкувати працю Макарія і переслав рукопис на розгляд та благословення Св. Синода. Там прихильно зустріли новий богословський твір; благословення на друк було дано, тільки наказано було дати новий заголовок: „Введеніе въ Православное Богословіе“ (замісць „Энциклопедія Православного Богословія“). В 1847 році книга була надрукована. Складалася вона з передмови і трьох частин, з яких першу присвячено предметові православного богословія, другу — джерелам його, а третью — системі православного богословія. В свою чергу, кожна з цих трьох частин складалася з поодиноких поділів і розділів, кількість яких була немала.

1) „Христ. Чтен.“, 1884 р., т. I, № 5-6, 805.

2) „Христ. Чтен.“, 1884 р., т. I, № 5-6, 807.

На „Введеніе“ Макарія дивляться, як на першу самостійну працю його в області богословія, й надають тій праці велике значіння. Так дивилися на справу сучасники, свідки появи зазначенії книги. Для прикладу можна вказати на відомого Іннокентія Борисова. Прочитавши надісланий йому примірник книги, цей приятель Макарія писав (24 лютого 1848 р.) останньому: „Не переставайте ж і надали подвізатися на цьому святому поприщі. Господь видимо кличе вас до нього. Жнива велики, не осяжні, а ділачів, як сами знаєте, ще мало...“¹⁾.

Звертають увагу і говорять про нашу книгу всі так чи сяк причепні до богословської науки. Про появу її в Московській Академії один з студентів повідомляє свого приятеля, студента Академії Київської, як варту уваги новину. „В нас з'явилася нова книга, праця Макарія, Інспектора Петербурзької Академії,— „Введеніе въ Православно-Догматическое Богословіе...“— і цікаво, що автор листа виступає в оборону Макарія „Я ще не читав її, всі ж, хто читав, говорять, що нема нічого особливого; але ж чи може щось бути особливим в творі, куди не можуть входити нові істини, захоплюючі своєю новизною. Виклад їх — система, те-ж не можуть виріжнятися новизною... В журналах критики називають цього письменника — з великою, надзвичайною начитанністю“²⁾). Про зацікавлення читачів „Введеніемъ“ свідчить і той факт, що вже весною 1848 року воно вийшло другим виданням. 15-го квітня 1848 р. Макарій писав своєму однокурсникові по Київській Академії А. Серафимову: „Мое „Введеніе въ богословіе“ дуже щасливе: встигло вже розійтися все й тепер знову надруковано“³⁾). Треба ще додати, що і світські місячники подали похвальні рецензії на цю працю Макарія. Бачимо їх не тільки в „Москвитянинѣ“ (славянофільському органі), а й в його антиподі „Отечественныхъ Запискахъ“. Проф. Ф. Титов свідчить, що „Отечественные Записки“ дали найкращу рецензію⁴⁾). З огляду на те, що зазначений журнал помістив таку рецензію тільки в серпні 1853 р., коли міністерство цензури була особливо люті, органові „запад-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 82.

²⁾ Савва, Хроника моєї житні..., т. I, 300 (лист 24. X, 1847 р.).

³⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 82.

⁴⁾ Ibid., str. 87,

ників" нічого більше не зосталося, як хвалити богословскі праці Макарія, визначного у всякому разі ученого.

Та найбільшу приємність Макарію за його „Введеніе въ Православное Богословіе“ зробила влада. Обер-прокурор Протасов поспішив піднести примірники книги самому цареві Миколі I та його „наслѣднику“. Обидва прийняли книгу „благосклонно“ і дякували авторові. Ще перед тим Св. Синод 31 жовтня 1847 року постановою своєю зробив Макарія Доктором богословія. В даному випадкові прислужився Макарію завжди прихильний до нього Іннокентій (Борисов): він дав потрібну в таких випадках відозву й, разом з Митрополитом Антоніем (Рафальським), подав Св. Синодові відповідний доклад про наділення Макарія степенем Доктора богословія. З-за того, що така нагорода тоді була рідким явищем, а сам Макарій в той час мав тільки 31 рік віку, — природньо, що немало богословів старшого, ніж наш учений, віку будуть ставитися до Макарія не зовсім доброзичливо. Про недоброзичливе відношення Філарета Гумилевського до Макарія вже говорилося. Таке саме відношення бачимо і з боку Митрополита Філарета (Дроздова) як і людей з близького до нього оточення. Архиєп. Савва (Тихомиров), що був завжди приклонником Філарета (Дроздова), згадуючи в своїх „Записках“ про Макарія Булгакова, не ховається з своєю неприхильністю до нього. В одному місці, оповідаючи про те, як Макарій, вже в сані Єпископа Тамбовського, проїзжаючи через Москву, не відвідав Митрополита Філарета, який, до-речі сказати, пробував саме тоді не в Москві, а в Троїце-Сергієвій Лаврі (в 60-ти верстах од Москви), іронично зауважує: „Інші Архиєреї, проїзжаючи через Москву, шукали випадку побачитися з Митрополитом Філаретом, щоб скористуватися його розумними порадами. Д-о-к-т-о-р Макарій, напевно, не потрібував таких порад, а тому й не забажав поїхати до Митрополита“¹⁾.

Після видання свого „Введенія въ Православное Богословіе“ Макарій приступає до видання свого курса Догматичного Богословія. Як і інші свої праці, він зпершу друкував його на сторінках „Христіанського Чтенія“, а потім ви-

¹⁾ Савва, Хрон. моєї життя..., т. IV, 172. Слово „Доктор“ підкреслено у Савви.

дав окремо. Про намір публіковати своє Догматичне Богословіє Макарій повідомляв згаданого вище С. А. Серафимова (лист від 15 квітня 1848 р.), а з листування Євсевія (Орлинського), що був, після Іоанасія Дроздова, Ректором Петербурзької Академії, — з А. В. Горським довідуємося, що до тої справи намовляли його духовна влада й обер-прокурор Протасов. На протязі цілого 1848 року містилося окремими розділами його Догматичне Богословіє, а на початку 1849 року з них складено перший том докторатичної системи Макарія; він обіймав перший відділ першої частини, се б то „науку про Бога в Самому Собі“. За першим пішли інші томи. 17-го жовтня 1850 року Макарій писав до свого академичного товариша С. А. Серафимова: „Я вже подав до Св. Синода другий том моєї докторатики, а третій пишу й доповадив уже його до половини. Помоліться за мене своїми теплими молитвами, щоб Господь дав мені сили та бадьорість закинчiti розпочате мною, не потураючи на ті балочки заздрости чи злоби, або т. зв. горливості до Православія“¹⁾. Свою систему Догматичного Богословія Макарій провадив і далі.

На протязі 1851 року вийшли т. т. II і III, куди ввійшла „наука про Бога в загальному відношенню Його до світа та людини“ (се б то другий відділ першої частини системи), та „наука про Бога, як Спасителя, та про особливе відношення Його до роду людського“ (увесь перший відділ другої частини системи); до третього тому ввійшла й частина розділу про Церкву. В 1852 р. вийшов четвертий том „Православно-Догматического Богословія“, з відділом про благодать та таїнства хрещення, миропомазання, покаяння, Євхаристію та маслособоровання; а в 1853 р. з'явився пятій, останній, том докторатичної системи Макарія, що містив у собі науку про два останні таїнства та про Бога, як Судію та Мздовоздаятеля. Таким чином, Макарій закінчив десятилітню роботу й злагатив православну російську науку таким твором, якого ще вона не мала. Попередні праці докторатичного змісту, не виключаючи й „Догматического Богословія Православной Каөолической Восточной Церкви“ (1848 р.) Архиєп. Антонія (Амфитеатрова), були тільки спробами розроблення

¹⁾ „Пр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 105.

нашої докторатики. Не тільки духовне, а і світське громадянство з увагою та моральним задоволенням зустрічало оце „Православно-Догматическое Богословие“, кожний його окремий том. Першого лютого 1853 р., після виходу V тому, Архієпископ Анатолій (Мартиновський) писав до Макарія: „Слава й подяка Богові, що подав нам благодать виданням повного Православного богатого Догматичного Богословія на чистій, гідній високого предмета, російській мові, — зняти „пеношеніе“ з Російської Церкви, якій іновірці дорікали, що вона не має навіть власного, незакаламученого чужими для Православ'я поглядами, Богословія Слава і Вам, що понесли таку многолітню працю й завершили з неостуженою горли вістю справді великий труд. Тепер мені, немічному старцеві, який дожив до такої щасливої для нашої Церкви епохи, залишається тільки прочитати: „Нынѣ отпущаеши, Владыко“¹⁾. Захоплювалися доктриною працею Макарія не тільки довголітні Архієреї, а й звичайні, рядові священники з глухих закутків. Архієп. Савва (Тихомиров) оповідає під 1851 р. про одного священника, свого семинарського товариша, Михайла Граметицького, що просив його, Савву, купити для нього де-які богословські книжки. Савва купив і вислав, а серед них були й перші томи „Православно-Догматического Богословія“ Макарія. Граметицький дякує Савві за куплені книжки й заявляє, що подобалося йому „паче всього Богословіс Архимандрита Макарія; що-то за книга! що-то за розум! Чим більше читаю, тим сильніше проходить бажання читати далі. Небувши слухачем високих академичних лекцій, вважаю себе цілком щасливим, що маю нагоду хоч прочитати оці геніальні виклади“²⁾. Дякуючи тому ж Савві за куплений ним четвертий том Богословія, той же Граметицький пише, що т. IV „Догматики давно вже мною кілька разів прочитаний з насолодою“, і при цьому додає: „багато пожитку та полегчення дають мені ті книги вченого Архимандрита Макарія при виготовленню проповідей для парафіян, особливо нахожу багато назидательних відомостей з Св. Отців“³⁾.

¹⁾ „Tr. К. Д. А.“, 1895 р., № 9, 59.

²⁾ Савва, т. II, 20.

³⁾ Савва, т. II, 56; порів. стр. 50.

Як тільки було закінчено друком п'ятий том „Православно-Догматического Богословія“, Макарій подав всю свою п'ятитомову працю до Академії Наук на Демидовську премію. Рецензентом його твору Академія Наук вибрала Іннокентія (Борисова), який дуже росхвалив „Православно-Догматическое Богословіе“, як визначну наукову працю. На підставі Іннокентієвської рецензії, 17-го квітня 1854 року Академія Наук присудила авторові цього „Богословія“ повну Демидовську премію в розмірі 1428 рублів¹⁾. Такий присуд найвищої наукової установи був найкращим доказом наукової вартості „Православно-Догматического Богословія“ Макарія Булгакова. Як останнє слово богословської науки, книга його повинна була стати підручником в духовній російській школі. Але ж занадто широкі розміри праці робили її не придатною для школи середньої, се б то семинарії. А тому Макарій в тому ж таки 1853 р., з доручення відповідної духовної влади, написав курс Догматичного Богословія для духовних семинарій, під заголовком: „Начертаніе Православно-Догматического Богословія“. Підручник було подано до духовно-цензурного комітету, а той переслав його до Св. Синоду. Перш ніж ухвалити до друку зазначеній підручник, Св. Синод переслав його на розгляд Московському Митрополитові Філарету (Дроздову). Рукопис пролежав у Філарета до самої смерті його (19 листопада 1867 р.), а потрібна для друку книжка прихильна опінія так і не з'явилася²⁾.

З сказаного видно, як енергійно та невпинно працював Макарій, коли професорував у Петербурзькій Духовній Академії. Тяжкі були для нього, як і для інших, ті часи! Над друкованим словом висів страшний Дамоклів меч цензури, від якого не вільно було і наукове слово. Особливо тяжко було для діячів богословської науки; праці їх підлягали перш за все духовно-цензурному комітетові, а потім ще й Св. Синодові.

Часто Св. Синод посылав працю на розгляд та апробацію Московського Митрополита Філарета, як найбільш компетентного в богословських науках ієрарха. Иноді він

¹⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1854 р., т. 82, отд. VII, 86-87.

²⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 9, 78-79.

обмежувався вказівками, що треба виправити й переробити (як було, напр., з „Історією Київської Академії“ Макарія), але ж нерідко сам перероблював працю так, як визнавав то потрібним. Так, Професор церковного права в Петербурзькій Академії, Архимандрит Іоан (Соколов, що вмер 1869 р. Єпископом Смоленським) десь коло 1853 р. виготовив „Курсъ Церковнаго Законовѣдѣнія“. Св. Синод доручив Митрополитові Филарету розглянути й „поправити“ працю Професора-спеціаліста. І Філарет, як висловлюється його великий приклонник, Архиєпископ Савва, „немало списав аркушів паперу для нотаток та виправок в дорученному йому рукопису“. Савва, вже після смерті Філарета, бачив ці аркуші¹⁾). В російській духовній пресі було опубліковано немало свідоцтв про те, як тяжка рука справді визначного богослова душила богословську науку в Росії й зокрема в Московській Духовній Академії. Але ж було ще й щось страшніше за Філарета. Як відомо, з 1850 р. сировість миколаївської цензури ще збільшилася, бо уряд боявся поширення в Росії тих ідей, що викликали на Західі революційні рухи 1848-1849 р.р. Для догляду над духовною пресою, яка і без того підлягала спеціальній цензурі, в 1851 р. при Св. Синоді було засновано „секретний комітет для догляду над діяльністю духовної цензури“. Виходить — цензура над цензурою! Кожна книжка, надрукована з дозволу духовної цензури, направлялася, перш ніж пускалася в продаж, до секретного комітету, і той вже вирішав, пускати данну книжку, чи не пускати. І цей комітет, в якому рішаючу роль грав начальник канцелярії синодального обер-прокурора К. Сербінович (\dagger 1874 р.), існував до 24 лютого 1859 року. Макарій зазнав багато неприємностей з боку секретного комітету. Як Ректор Академії, він був головним редактором „Христіанского Чтенія“, над яким Сербінович пророблював прикрі експерименти. Наочний свідок таких експериментів, Професор Академії Іл. Чистович свідчить, що не один раз книжки „Христ. Чтенія“, подані вже після друку й зброшування до К. С. Сербіновича, верталися з наказом викинути ту чи іншу статтю (чомусь такому цензурному остракизму найчастіше підлягали статті Архимандрита Іоана, присвячені церковному праву); заборо-

¹⁾ Савва, т. IV, 1902, стр. 169 - 170.

нена стаття замінялася іншою, але ж були випадки розсылки книжки з слідами вирізаної статті¹⁾.

Скоро після свого призначення Ректором Петербурзької Академії, Макарія було хиротонисано на Єпископа Винницького, викарія Подільського Єпископа, а разом з тим призначено й настоятелем першокласного Миколаївського монастиря в Шаргороді, на Поділлю (28 січня 1851 р.). Фактично він не мав ніякого відношення до Поділля, а мав лише те, що належало й двом його попередникам по ректурі — Іоанасію Дроздову (до 1847 р.) та Євсею Орлинському (до 20 грудня 1850 р.). Ректорство та єпископство давали Макарію визначне суспільне положення, вага якого ще більше зростала, завдяки його науковим працям. Ріжні наукові установи вибирали його своїм членом, а в 1854 р. його зроблено ординарним академиком Російської Академії Наук на відділі російської мови та словесності. Все це, з одного боку, підвищувало серед громадянства значіння його особи, а разом з тим, з другого боку, накликало на нього немало неприхильності з сторони ріжніх осіб, навіть духовного стану, тим паче, що підставу до того давали близькі його стосунки з Єпископом Іоанасієм Дроздовим та обер-прокурором Протасовим. Серед неприхильних до Макарія, поміж згаданих вище, був і казанський Архиєпископ Григорій (Постников), що потім став Петербурзьким Митрополитом і, так само, як і Макарій, працював в області роскола; від нього зсталася полемична праця: „Истинно-древняя и истинно-православная Христова Церковь“ (СПБ., 1861). Перші непорозуміння поміж Макарієм та Григорієм почалися ще в 1854 році. Привід до того подала цінна збірка стародруків та рукописів Синодальної бібліотеки. Працюючи над історією російського старообрядства, Макарій хотів здобути згадану дорогоцінну збірку для Петербурзької Духовної Академії. А між тим Архиєп. Григорій (в 1854 р.), як висловлювався Макарій, „розуміється, по праву сильного“, взяв собі більшу частину цих книжок і рукописів²⁾. Архиєпископа Григорія в жовтні 1856 р. було переміщено Митрополитом до Петербурга, і він, таким чином, став безпосереднім на-

1) „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 8, 520 - 521.

2) „Тр. К. Д. А.“, 1895 р., № 7, 471.

чальником Макарія Булгакова. Добрих відносин меж ними трудно було сподіватися. Через півроку після переїзду до Петербургу Митрополита Григорія, Макарій мусив був залишити столицю: 1 травня 1857 р. його призначено єпископом Тамбовським. Таке призначення було цілком несподіваним як для нього самого, так і для його прихильників¹⁾. 12 травня він простився з професорами та студентами, а 14-го Академія вибрала свого бувшого ректора почесним членом. В автобіографичних записках Савви (Тихомирова) знаходимо такі цікаві подробиці про виїзд Макарія з Петербурга. Макарія „було призначено 1-го травня 1857 р. на єпископа Тамбовського. Та Макарію, ще більш, ніж Іоанові (Соколову, призначенному Ректором Казанської Академії, перед виїздом він не захотів проститися з Митрополитом), не хотілося розлучатися з столицею, тим більше, що він користався особливою увагою з боку цариці та вищої столичної аристократії. Через те він уживав всяких заходів, щоб якось уникнути від данного йому призначення, й не поспішав виїздити з Петербурга. Митрополит Григорій нераз нагадував йому про необхідність їхати до місця його нового призначення, але ж Макарій упірався. Митрополит, нарешті, не знав, що й робити з упертим єпископом“). Тоді А. М. Муравйов, свіцька людина, що завжди втручалася в церковні справи й мріяла бути синодальним обер-прокурором, порадив Митрополитові: „объявити Макарію про рішучу волю, щоб той їхав з Петербурга, а коли той продовжуватиме свою упертість, пригрозити йому забороною священнослужження. Митрополит так і зробив. Погроза заборони священнослужження зробила своє діло. Макарій негайно покинув Петербург“²⁾.

Од 1857 року Макарій залишає професорську діяльність і стає єпархіальним Архиєреєм. В Тамбові він пробув тільки два роки; в 1859 р. його переміщено (18 квітня) до Харкова, а коли в 1868 році вмер Іосиф Сімашко, Митрополит Литовський (з катедрою у Вільні), Макарія було призначено Литовським Архиєпископом; 8 квітня 1879 р. він вже Митрополит Московський та Коломенський. Спіткала його та сама доля, що й багатьох інших російських єпархів, з поважним

1) „Tr. К. Д. А.“, 1895 р., № 10, 269.

2) Савва, т. IV, 1902, стр. 171 - 172.

іменем в богословській науці. В дореволюційній Росії було звичайним явищем, що здібна, талановита особа, в монашеському стані, послужить певний час в духовній школі, заявить себе чимсь в науковій області, а потім його посилають на самостійну катедру, управляти єпархіальними справами. Людина попадає в далеке від нього оточення: в умови, цілком неспрятливі для наукової діяльності, бо ріжнomanітні єпархіальні справи та ціле море консисторських паперів забирають увесь час, псують нерви, й талановита людина, з великою ерудіцією, з науковим стажем, поволі відходить від науки, розмінюється на дрібниці. Чи багато робили для науки, ставши Єпархіальними Архиєреями, такі визначні особи, як Херсонські Архиєпископи Іннокентій Борисов (+ 1857 р.), Димитрій Муретов (+ 1883 р.), Никанор Бровкович (+ 1890 р.)? Про інших, менш талановитих Професорів і Ректорів Духовних Академій і говорити нічого. Всі вони були звичайними Архиєреями, такими, як і ті, що не були Професорами, безслідно для богословської науки проходячи своє архипастирське сл.ження. І тільки порівнюючи незначна їх кількість і під тягарем „роботи єгипетські“ старо-режимного консисторського управління не забували богословської науки, а безпосередньо служили їй до кінця свого життя. До них належав і наш Макарій Булгаков. Не вважаючи на те, що йому доводилося мати значно більше праці, ніж іншим Архипастирям (з доручення Св. Синода давав оцінку ріжним науковим виданням, ревізував Духовні Академії та ін.), він не припиняв своєї наукової діяльності. Скоро по смерті Митроп. Філарета (+ 1867 р.), Св. Синод запропонував йому (в другий раз) скласти підручник Догматичного Богословія для Духовних Семінарій. Не маючи поданого Митроп. Філарету рукопису, Макарій на протязі перших трьох місяців 1868 р. виготовив такий підручник і 12 квітня вислав до Петербурга. На цей раз розглядав його тільки „духовно-учебний комітет“; він визнав підручник цілком задовільняючим. З доручення Св. Синода, обер-прокурор Д. А. Толстой звернувся до Макарія з запитанням, чи не подарує він свій підручник духовним школам, себ то чи не погодиться він відмовитися від належного йому авторського гонорару за підручник. Архиєп. Макарій дав позитивну відповідь обер-прокуророві, поставивши лише умову, що б, при

кожному новому виданню підручника, авторові його давали по 20 примірників книги на кращому папері, для роздачи знайомим, а потім, як книжка перестане бути підручником в Семинаріях й заміниться чимсь ліпшим, отже не буде вже користною для Семинарій, то щоб книжка знову стала власністю автора та його спадкоємців. Умови автора було прийнято, і „Руководство къ изученію Православнаго Догматическаго Богословія“ було видано¹⁾). Тому, що саме тоді Макарій вже був Архієпископом Литовським, на підручникові й бачимо криptonим: „М. А. Л.“. Видання не один раз повторювалося; у тому, що вийшло в Москві 1888 р. бачимо 368 - VIII стр. Так з'явилася та книжка, що серед семинаристів старого часу відома була під назвою „малого Макарія“ (тоді, як його пятитомове „Православно-Догматическое Богословіе“ називалося „Макарій большой“).

Та тепер богословіє вже не вабить нашого ученого. Всю увагу свою він віддає історії Російської Церкви. Робота, завдяки прямим обовязкам єпархіального управління, не йде так інтенсивно, як у Петербурзі. Там він 1857 р. видав три перші томи своєї „Історії Русской Церкви“, довівши огляд подій до 1240 року. В Тамбові та Харькові він продовжує свою роботу, та, очевидно, не легко було дослідувати пристосовуватися до нових обставин життя та діяльності. Лише в 1864 р. він написав четвертий, а до літа 1865 р. зберався закінчити й п'ятий з тим, щоб літом того року приступити до друку. Літом 1866 р. обидва ці томи було надруковано²⁾). В той же час Макарій по часті виправив, а по часті й переробив „Історію христіанства въ Россіи до равноапостольного князя Владимира“ та перші три томи „Історії Русской Церкви“ і в 1868 році випустив їх другим виданням. Після того, хоч і не так вже швидко, а все таки історія Церкви посувалася наперед. В часи свого служення у Вільні, Макарій видав томи VI-1870 р., VII-1874 р. і VIII-1877 р. Крім того, закінчив і т. IX-й, який вийшов 1879 року. Що IX-й т. написано ще в Вільні, видно з цензурного дозволу на його друк, поміченого 8 січнем 1878 року. Бувши Митрополитом Московським, наш учений ще з більшою енергією

¹⁾ „Tr. К. Д. Ак.“, 1896 р. № 9, 27-28.

²⁾ „Tr. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 9, 32-33.

віддається дослідженню історії Церкви й за цей час написав т. т. X, XI і XII, присвячені добі патріаршества в Росії. З них за життя самого автора, було видано тільки X та XI томи, XII-й же хоч і був закінчений ще на початку 1882 р., але ж до друку ще не пішов. По смерті Високопреосвященного Владики Митрополита, спадкоємець його, рідний брат, протоієрей Олександер Булгаков знайшов серед паперів покійного вже готовий рукопис XII тому й початок XIII-го. Все це й було видано в 1883 р., як останній, XII, том, капітальної „Історії Русської Церкви“ Митрополита Макарія Булгакова.

Смерть Митрополита Макарія припала на 9 червня 1882 р., коли він перебував у селі Черкизові, під Москвою, де звичайно літом жили Митрополити Московські. З ранку того дня Макарій працював, як завжди, потім приймав прохачів, а о 12-й годині пішов купатися. Ввійшовши у воду, він двічі впірнув і тут захитався, і почав виходити з води. Келейник нашвидку вдіг його і повів до помешкання. Зробивши кільки кроків, Митрополит втратив притомність. Медична поміч не могла нічого зробити: він пробув непритомним увесь день і вечір, непритомним і вмер в 11 год. 35 хв. ночі¹⁾). Не стало визначного ієрарха й великого вченого, залишилися його цінні наукові твори, що нескоро ще втрачуть своє значіння та вартість.

II.

З сказаного вище бачимо, що наукові праці Митрополита Макарія поділяються на дві групи: праці чисто богословського характера і праці характера церковно-історичного. Про кожну з цих груп і буде мова. Його проповідей та недрукованого збірника матеріалів до каноничного права, як історії роскола, торкатися не будемо.

Все, що писав Макарій в області богословія, мало безпосередні звязки з його академічними викладами й містилося переважно на сторінках „Христіанского Чтенія“. З них склалися два найголовніші його твори: 1) „Введеніе въ Православное Богословіе“ і 2) „Православно-Догматическое Богословіе“. Як скорочення останнього, стоїть ще „Руководство къ изученію христіанского Православно-Догматического Бо-

1) „Творенія Св. Отцевъ...“, 1882 р., кн. III, 300-302. — „Прав. Обоз.“, 1882 р., № 8, 751-762.

гословія“. Всі ці книги, складені згідно з потребами та завданнями викладів богословських наук в православних російських Духовних Академіях або Семинаріях, і тому мають всі характеристичні риси шкільних, в широкому розумінні, підручників. Кідається в вічі, що автор додержувався певного програму, чи свого власного, чи чужого (в данному випадкові все однаково), аби тільки дати повний курс предмета, закінчену його систему. Книга поділяється на частини, частини —на відділи, відділи —на розділи, а останні на поодинокі параграфи з цілим рядом, в свою чергу, окремих пунктів—а, б, с і т. д. Все це надає книгам особливий, „схоластичний“, як любили висловлюватися де-які публіцисти, вигляд, бо їм хотілось, щоб науковий виклад не мав в собі нічого „зайвого“, „непотрібного“... Як шкільні підручники, книги були завжди потрібними, а тому й видання їх не один раз повторювалися.

Вступною чи вводною науковою до студіювання богословія, коли Макарій був професором Петербурзької Академії, являлася т. зв. „Енциклопедія Богословських Наук“, яка носила ще й назви „Введенія въ Православное Богословіе“, „основное“ або „апологетическое“ богословіє. В відношенню до такого вступного курса Макарія вжито назву „Введеніе“. Воно має своїм завданням висвітлити такі вступні, попередні поняття, що не входять в склад догматичного богословія, а про те мають істотне для нього значіння й з необхідністю визнаються ним. Поняття Православного Богословія об'ємає собою три поодиноких, часткових поняття: а) предмет Православного Богословія — віра христіанська; б) його джерела, се б то „Св. Письмо та Св. Преданіе“, в розумінні їх Православною Церквою; і в) форма Православного Богословія, як системи. Оці три поняття й дають Макарію підставу ділити свій курс „Введенія въ Православное Богословіе“ на три частини: 1) Предмет Православного Богословія (Віра та Об'явлення взагалі; Віра Христіанська, як єдине правдиве Об'явлення); 2) джерела Православного Богословія (Св. Писання та Св. Предання; Свята Церква, що зберегає й вияснює Св. Письмо та Св. Предання); і 3) система Православного Богословія (система й характер його; складові частини й поодинокі богословські науки). Вже з таких коротких вказівок видно, наскільки широкою та складною була в книзі Макарія наука „Введенія въ Правосл. Богословіе“. До того часу нічого по-

дібного не було в російській богословській літературі. Тим пояснюється та прихильність, з якою було зустрінуто цю книгу. Навіть світська преса й та підкреслювала заслугу Макарія. В „Отечественныхъ Запискахъ“ (1853 р., № 8, 47-70) давалася така оцінка данної праці Макарія. Автор „Введенія“ висловив свій власний погляд на Православне Богословіє, якого не бачимо ні в одного з російських попередників його, що цінно особливо в тому відношенню, що він визнає Православну Церкву „единой хранительницей истинной вѣры“. Завдяки цьому, й саме „Введеніе“ являється вступною науковою іменно до Православного Богословія, а не до Богословія христіанського, чи „откровенного“, взагалі. З надзвичайною „силою, ясністю, повнотою та переконаністю роскрив христіанські істини“, що являються предметом науки. „Тут в повному свіtlі виявилося його надзвичайний розум, всеохоплюючий погляд та гідне подиву широке знайомство з джерелами. В своєму „Введенії“ автор доводить і пояснює богословські істини не тільки звичайними свідоцтвами Св. Письма, Св. Отців та „соображеннями здраваго разума“, а заставляє говорити на користь їх (істин) цдеїв та поган, їх історію, мудрість, подію. Вся природа з усіма її законами подає йому очевидні докази тих істин, що він роскриває настільки, що вони стають мало не „осязаемими“. Спростуючи помилки іновірців, автор уник звичайних в такій делікатній справі крайностей палкого, фанатичного попередження що-до західних Церков, що, як відомо, особливо шкодить правоті діла. Всі наведені ним свідоцтва та докази викликають в душі читача, навіть неправославного, повне довірря до нього і не можуть не викликати бажаної акції, тим паче, що в підтвердження своїх слів наводить численні свідоцтва західних-же письменників — докладно й точно. В останній частині своєї книги автор з особливою докладністю вказав точки погляду, з яких повинно дивитися при систематизації всіх причетних до богословія наук, накресливши план і навіть конспект для кожної з них, показавши джерела, підсобні речі, приклади. Світлий погляд на „Введеніе“ власне в Православне Богословіє, ясність, сила та повнота в роскриттю богословських істин, а в наслідок цього особлива переконаність, що примушує згожуватися з автором найупертийших скептиків, подача докладного

та роздільного поняття про всі галузі богословських наук, — все це надає високі, рідкі гідності праці Макарія й ставить її поруч з найвидатнішими творами нашого часу". До таких позитивних рис „Введенія...“ рецензент „Отечественныхъ Записокъ“ заразовує ще й жвавість, чистоту викладу, відсутність сухости та шкільного духу, майже неминучих при виробленню системи, стрункість та гідну подиву природність розташування частин книги¹⁾). Хоч згаданий місячник, як зауважено було раніше, міг писати про богословські праці тільки з-за обмеженості, в наслідок суворости тогоденної цензури, тем для журнальних оглядів, але ж все таки рецензент справді докладно реферує зміст „Введенія“ й подає об'єктивну, річеву оцінку книги Макарія.

Що „Введеніе въ Православное Богословіе“ інтересувало читачів і було потрібним, про це, крім сказаного вище, свідчить і факт повторних його видань. Так, в 1852 р., в Петербурзі, вийшло друге видання, повніше, ніж перше; воно має 392 + VI стор., в два стовпці кожна сторінка. В році 1863 вийшло його третє видання. З листування Макарія з своїм братом видно, що до нього було приступлено з ініціативи Синодального Обер-Прокурора, графа Д. Толстого, який запитував Макарія, чи збирається він перевидавати своє „Введеніе“, а привід до такого запитання подало те, що на книгу був попит. Попередній зміст книги було цілком віддержано, бо автор не знаходив а ні часу, а ні бажання на виправки та доповнення й, доручаючи братові догляд за друком книги, писав йому, щоб книга виходила або так, як єсть, або зовсім не друковалася²⁾). Через те третє видання являється копією 2-го видання.

Послідовне 5-те видання було в 1884 році, в Петербурзі (486 + X стр.). Далі наше „Введеніе“ вже не перевидавалося, бо устави Духовних Академій і Семинарій 1884 р. значно зміняли програми викладів богословських наук, та до того, що найголовніше, змінялися і наукові вимоги, що-до вступної богословської науки; її надавався переважно апологетичний характер, завданням її ставилося пропедевтично-раціональне обґрунтування предметів змісту богословських

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 87 - 88.

²⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 9, 29.

наук. Потреба часу висунула на перше місце боротьбу з раціоналістичними та антихристіанськими поглядами, а цього Макарієве „Введеніе“ вже не могло дати. Та це цілком природно: не міг же вчений богослов середини XIX в. рахуватися з тим, що являється характерним для кінця того століття. Книга зробила своє діло й зосталася виразним покажчиком певного стану російської богословської думки.

Далеко більше значіння мала друга велика праця Макарія: „Православно-Догматическое Богословие, т.т. I-V, СПЕ. 1849-1853“. Як говорилося вище, найкращу оцінку зазначеного наукового видання Макарія дав Архієп. Іннокентій (Борисов), що рецензував його з доручення Академії Наук, коли Макарій подав його на Демидовську премію. Рецензія Іннокентія інтересна, як тим, що вияснює наукову вартість праці Макарія, так і тим, що виявляє наукові вимоги та погляди на Православне Догматичне Богословіє, як науки, самого рецензента, що вважався тоді за високо-авторитетного богослова і був ординарним Академиком Петербурзької Академії Наук. Тому-то й наводимо де-які уступи з рецензії.

„Розглянута нами праця“ — пише, Іннокентій, — „єсть рідким і вельми втішним явищем в нашій богословській літературі: подібного до нього вона давно вже не бачила на своєму обрію й, правдоподібно, нескоро й побачить знову. Навіть чужоземні богословські літератури, не вважаючи на їх давній розвиток та удосконалення на протязі віків, не дають нам, особливо в сучасності, творів такої якості, як православна догматика Преосвящ. Макарія. Богословіє, як науку, посунuto далеко наперед оцею многовченою працею, й придбало багато вже тим, що звільнено нею цілком од сколастики та латинської мови й, таким чином, введено до російського письменства й, так би мовити, впроваджено до загального вживання для всіх прихильників богословського знання. Та найбільша заслуга автора полягає в тому, що в його росправі вперше викладено з усією силою та переконаністю, вченою й разом з тим легкозрозумілою мовою, ті догмати та тези, якими Православна, Східня Церква відріжняється від всіх інших христіанських визнань. Після цього чужоземний богослов ніяк не може сказати, що в Східній Церкві звикли вірувати в свої погляди несвідомо: в новій православній догматиці міститься така відповідь на все, по-

дібної до якої не виставила й досі більша частина неправославних церков, почавши з Англійської.

В підтвердження цих думок нехай послужать такі безсумнівні справки та міркування.

1) Що-до плана своєї догматики, то Макарій „зумів положити основу своїй праці далеко ліпше й твердіше, ніж його попередники та взагалі інші дослідувачі догматики“. В підтвердження цього Іннокентій підкresлює тісний зв'язок розподілу системи з поняттям христіанської релігії в Макарія.

2) Що-до метода або способа роскриття богословських істин у Макарія, то кожний догмат розглядається й розкривається з усіх сторін, з яких тільки він може явитися в інтересах науки. Огляд завжди починається докладним викладом предмета церковної науки (бо Церква зберігає православіє), і тут автор, не обмежившися наведенням тільки найважливіших пунктів тої науки що-до головних догматів, виставляє її (перший) з виразністю відносно всіх інших, навіть відносно де-яких специфічних істин. В стосунку до кожного з догматів, слідом за формулюванням церковної науки, завжди йде підтвердження його з Св. Письма й далеко ліпше, ніж у попередніх догматистів, як що-до достатка текстів та їх вибору, так особливо що-до роскриття та застосування їх до обґрутування предмета. Слідом за вказівкою на існування догмату в Св. Письмі, завжди з докладністю наводиться, як ті самі догмати постійно заховувалися в Традиції Вселенської Церкви, й появляються цілі лави свідків за цю Традицію — Отці та Вчителі перших шести віків. Затим, для більшого ще пояснення догматів, автор притягає на поміч і саму їх історію, що, з огляду на свою важність, в іноземних літературах давно вже створила окрему науку, а в нас зоставалася в забутті, — й дає в своїй догматиці місце безсторонньому поглядові здорового rozумu на христіанські догмати, вдало уникаючи при цьому двох хиб: напрямів раціоналістичного і схоластичного. І нарешті моральні висновки з догматів, чим автор закінчує кожний розділ, скрізь являються в належній повноті; вони просякнуті христіанським почуттям і, як доспілій соковитий плід, заставляють бажати спроби їх властивого смаку на досвіді“.

3) Що-до „объема содеряння“ свого, то догматика Макарія стоїть вище всіх бувших до нього спроб в росій-

ській літературі. „Цього він досяг, помимо обширності самого метода, по 1-ше тим, що дав в своїй доктораті місце деяким предметам, що до цього часу не входили в ней, як, напр., нарис поступового розкриття докторатів в Православній Церкві, історія самої докторатики та ін.; а по 2-ге тим, що з надзвичайною докладністю стався розкривати ті докторати, що надають визначний характер православній науці Східної Церкви й відкидаються або піддаються змінам в інших християнських візантийських, як, напр., наука про вічне походження Духа Святого тільки від Бога Отця, про сім церковних таїнств, про вшанування та призивання на поміч святих, про молитви за померлих та ін.“.

4) I самим викладом своїм доктората Макарія відріжняється від всіх попередніх праць такого роду: „написано її чистою, правильною, сучасною російською мовою, яку може зрозуміти кожна хоч трохи освічена“ людина. „Разом з тим працю написано не стільки в формі академичного курса, скільки в виді загально-приступного підручника, і тому вона вільна від усіх нудних та важких форм схоластики, що майже неминучі в коротких шкільних підручниках. Автор, при своїй здібності просто та ясно висловлюватися про найвищі предмети, умів досягти в своїй книзі найвищого ступіння зрозумілості для загалу. З усією справедливістю можна сказати, що наука Православно-Докторатичного Богословія, яка й досі, як наука, була виключною належністю школи, виведена автором з її тісних мурів в область дійсного життя й викладена для загально-громадського вживання“.

Порівнявши потім розібраний твір Макарія з кращими чужоземними сучасними докторатами — Перроне, Клеє та Штаудденмайера — й, довівши, що він не тільки нічого від того не отримав, а ще й виграє в багатьох відношеннях, Архієпископ Іннокентій закінчує свій критичний огляд такого роду висновком. Взагалі „Православно-Докторатическое Богословие“ Преосвящ. Макарія уявляє: а) найбільш завершенну працю з тих, що й досі з'являлися в нас на тому ж таки полі, й не тільки рівну що-до своєї наукової обробленності кращим чужоземним пробам нашого часу, але ж не в маліх відношеннях вищу за них; в) працю самостійну та оригінальну, бо автор ні в системі, ні в методі, а ні в способі викладу істин не йшов ні за одним з російських або чужо-

земних богословів, а йшов власним шляхом, глибоко продуманим і правдиво наперед виміряним, черпав відомості з перших джерел, з яких багато ним самим знайдено і всім досить оброблено, й таким чином, при невтомній праці, збудовано пропорційне й величезне ціле, що при всьому бажанні подібних явищ, по всій імовірності, надовго зостанеться єдиним; с) працю, що задовольняє всім сучасним вимогам науки, пропорційністю системи та виведенням усіх частин й істин з одного начала, глибокою та широкою вченістю автора, пануючим історичним напрямком, так спорідненим з богословієм, як з позитивною науковою — визначеною ясністю та вирозумілістю в способі розкриття істин, навіть чисто російським складом, що при тому постійно носять в собі печать здорового смаку; д) працю, що являється заслугою не тільки для науки Православного Богословія, яку, без сумніву, автор посунув дуже далеко наперед, — не тільки для нашої духовної освіти, в історії якої вихід у світ його (Макарія) догматики колись „послужать“ одною з найпомітніших епох, — а взагалі для всеї Російської Церкви, для всіх православних земляків, що в цій праці мають (чого давно бажали) можливо повний, послідовний, ґрунтовний та загально-приступний виклад характеристичних догматів своєї Церкви, так дорогоцінних для їх ума та серця“¹⁾.

Отже, як бачимо, Архиєп. Іннокентій надає догматичній системі Макарія високу наукову вартість й оцінює її з погляду інтересів російської науки: до Макарія догматику вкладали мовою латинською (що робив і сам Іннокентій в Київській Академії), російську мову вважали мало придатною для висловлення високих догматичних істин, Макарій же довів хибність таких поглядів і злагатив свою працею російську науку взагалі. Як коректив до тверджень Архиєп. Іннокентія Борисова, можна додати, що система Макарія має значіння не лише для російської, а і взагалі для Православної Теології.

Висока оцінка „Православно-Догматичного Богословія“, зроблена Іннокентієм, як і відсутність в російській богословській літературі чогось подібного до праці Макарія, мали ті наслідки, що його догматику почали вживати, як підручник,

¹⁾ „Тр. К. Д. Акад.“, 1895 р., № 9, 60 64.

перш за все в Духовних Академіях, а потім — і в Семинаріях. Навіть Московська Академія, не вважаючи на не зовсім бажані відносини поміж Митрополитами Філаретом та Макарієм, мусила користуватися його книгою. 1862 року Ректор тої Академії Савва (Тихомиров) пише в своєму справозданні: „Від часу моого вступу на становище професора, се б то від січня 1861 р. і до червня 1862 р., викладано Догматичне Богословіє по підручнику Православно-Догматичного Богословія Преосвященного Макарія, Архієпископа Харківського, з найдокладнішим виясненням поодиноких догматичних істин, підсобьям для чого служили по-часті ріжні богословські трактати, надруковані в духовних періодичних виданнях, по-часті системи чужоземних найбільше відомих богословів, як то Ліберман, Пероне, Клей, Кун, Геппе та ін.“¹⁾). В другому місці той-же Савва Макарієвське „Православно-Догматическое Богословіе“ вважає занадто великим підручником (книгою, „слишком обширної“)²⁾. І все таки, не вважаючи на свої широкі розміри, „великий Макарій“ вживався дуже довго, як підручник, не тільки в Академіях, а й в Семинаріях, хоч для останніх було видано „Макарія малого“ — спеціальний семинарський підручник Догматичного Богословія. Через те „Православно-Догматическое Богословіе“ теж кілька разів перевидавалося. Замісць п'яти томів першого видання при повторених виданнях його було розбито на два величезних, грубих томи. Третє видання з'ясвилося в Петербурзі 1868 р. (бо справу видання праць Макарія завжди провадив брат його, петербурзький протоієрей). Том I мав 598+VI стр., том II — 680+IX стр. Четверте видання 1883 р., т. I — 598+VI стр., а т. II — 674+IX стр. В 1895 р. вийшло пяте видання, в якому т. I має 598+VI стр., а т. II — 674+IX стр.

Система Догматичного Богословія Преосвященного Макарія роспадається на дві частини. Частина перша заповнює перший том (3-го, 4-го й 5-го вид.) й трактує про Бога в Самому Собі та загальне відношення Його до світа та людини ($\vartheta\omegaλογία \ \alphaπλύ$). Вона роспадається на два відділи: перший — Бог Сам в Собі, другий — Бог в загальному стосунку

¹⁾ Савва, т. II, 1899, стр. 744-745.

²⁾ Ibid., т. III, 1901, стр. 371.

до світа та людини. В двох розділах першого відділу викладено догмати про Бога Єдиного в істоті (єдиність та істота Бога) та про троїчність Осіб (троїчність при єдності та рівність і єдиноістотність Божественних Осіб). Відділ другий розпадається теж на два розділи, з поділом кожного, в свою чергу, на два члени. Розділ перший — Бог і Його творіння взагалі та світ Ангельський, світ матеріальний і світ малий (людина); — другий розділ присвячено промислові Божому про світ Ангельський, світ матеріальний і світ малий (людину). — Друга частина системи трактує про Бога-Спасителя та особливе відношення Його до роду людського (*θεολογία σώκουμαχή*); вона теж розпадається на два відділи, а кожний з них на два розділи, з яких кожний має по кільки членів. Відділ перший — Бог-Спаситель наш взагалі та Господь наш Ісус Христос з'окрема (Його Особа, три роди Його служення). Відділ другий — Бог-Спаситель в Його особливому відношенню до роду людського — Св. Церква, благодать і таїнства; Бог-Суддя та Мздовоздаятель (суд приватний і суд загальний, мздовоздаяння після загального суда). Отакий план системи Макарія.

Семинарський підручник Догматичного Богословія являється скороченням академичних викладів Макарія по тому-ж предмету. Він замінив підручники Архиєп. Антонія (Амфитеатрова), що з'явився 1848 р., і Філарета Гумилевського — „Православное Догматическое Богословіе“, що вийшло 1864 року і короткий час вживалося в Духовних Семинаріях.

Вище згадувалося про те, що серед Ієрапхів та причетних до богословської науки людей відношення до особи нашого богослова і церковного історика було далеко неоднакове. Одні захоплювалися особою Макарія та його науковими творами й підкреслювали його особливе значіння, видатні послуги. Поруч з успіхами та славою йдуть заздрість та неприхильність, або принаймі застереження, критичне відношення. Коло особи Макарія, як автора Догматичного Богословія, повставали балачки про несамостійність згаданої праці, про залежність її від академичних лекцій Архимандрита Димитрія (Муретова), лекції якого слухав Макарій, коли був студентом Київської Академії. Балачки такого рода кружляли, ширилися, перебільшувалися, попадали в періодичну пресу й навіть поважні богословські праці. Так,

Архим. Сергій (Василівській) в своїй монографії: „Высоко-преосвященный Антоній, Архіепископъ Казанскій и Свіяжскій“ (Казань, 1885), заявляє, що академичні виклади Димитрія (Муретова) ввійшли в відому працю його учня, Московського Митрополита Макарія Булгакова¹⁾.

Ще більше говорить про залежність Макарія від Димитрія якийсь К. В. на сторінках „Исторического Вѣстника“ в своїй статті: „Памяти Димитрія, Архієпископа Одесского“. „Макарій був учнем Димитрія. Його, по закінченню академичного курсу, взяли до Петербурзької Духовної Академії. Зустрів його там особливий, пануючий дух — дух обрядового риторизму та богословського буквализму, прищеплений кимсь графом Протасову, пред'явленій ним, як вимога влади та запобігливо розроблений Афанасієм Дроздовим, тодішнім Ректором Петербурзької Академії. Макарій попав якраз на свіжий ґрунт цього новаторства, що принижує живу душу, що намірялося водворити в нашій Церкві, під ферулою світського, та до того ще й військового командира, церковно-богословське спання. Були моменти, коли Макарій міг захопитися таким напрямом і опинитися в лаві гасильників „духа життя та життя духа“. На нього поклали надії керовники реформи, що, згідно з латинством, бажали поставити Церковну Традицію („Св. Преданіе“) вище Св. Письма... Ale його врятувало київське „преданіе“. Його врятувала від церковно-богословського буквализму та любов до наукової істини, та свободи богословської спекуляції в межах Православія, яку він виніс з Київської Академії, з школи Іннокентія та Димитрія. Він увесь впірнув в науку й тим ізолював себе від впливу протасовських ідей. Богословіє та історія стали його улюбленою науковою сферою. Спершу він опрацьовував богословіє. Тут йшов слідами Димитрія. Він, можна сказати, тільки редагував богословські виклади Димитрія. Не любив Димитрій сам друкуватися, та ніколи й не заздрив своєму учневі, що, завдяки праці свого вчителя, став користуватися славою богослова. Навпаки, він (Димитрій) тішився його славою. Тільки, як свідчить „преданіе“, що дійшло до нас, інколи, дивлячися на величезні томи Макарієвого богословія, говорив напів жартовливо:

1) З статті М. Ястремова — „Тр. К. Д. Ак.“, 1887 р., № 6, 231.

„тут мій хрест, а його ланцюжок“ (розуміється докторський золотий хрест). В примітці до наведеного уривку автор згаданої статті так висловлюється: „Одно лише з сумом можна занотувати, що сам Макарій у передмові до своєї богословської праці не подбав заявiti, що багато він зобовязаний своєму академичному викладачеві...“¹⁾.

Наводимо ще один приклад такого рода свідоцтва, який подає І. С. Листовський. „Смирення в нього (Архієп. Димитрія) було знамените. Коли вийшло „Догматическое Богословие“ Преосв. Макарія, всі бувши слухачі Димитрія пізнали в цьому творі виклади Димитрія. Без сумніву, він сам це зрозумів, та тільки від нього про те ніхто не чув. Меж тим бувший Професор Петербурзької Академії, Архимандрит Никанор (вмер Херсонським Архиєпископом в 1890 р.) оповістив з професорської катедри, що „Догматическое Богословие“ єсть власно компиляцією викладів Преосв. Димитрія Таке докірлеве слово долетіло до Макарія; кажуть, що воно не зосталося безслідним“²⁾. Таких свідоцтв ще можна найти в російській періодичній пресі; але ж вони в більшості належать до безпідставних звісток, близьких до звичайних анекdotів. Архиєпископ Іннокентій, що так росхвалив „Православно-Догматическое Богословие“ Макарія, добре знав Димитрія (Муретова) і не поривав близьких стосунків з Київською Академією. Якби справді праця Макарія мала такий близький зв'язок з викладами Димитрія, то рецензент напевно знав би про те й, очевидно, не був би таким щедрим на похвали. Архиєпископ Филарет Гумилевський, що ставився негативно до наукових праць Макарія, ніде не згадує про його залежність від Димитрія, згадати про що так було б до речі. До всього іншого, знаходилися дослідувачі, що спеціально звертали увагу на цю справу. Так, Проф. догматики в Київській Академії, М. Ф. Ястребов перевіряв програми викладів Димитрія (зберігаються в архіві Київської Академії) з планом роз положення догматичного матеріала в праці Макарія й знайходить між ними ріжницю не тільки взагалі, а й подробицях. Той-же М. Ястребов мав під рукою

1) „Истор. Вѣст.“, 1884 р., т. XV, № 2, 342-344.

2) „Русский Архивъ“, 1900 р., кн. III, стр. 237 („Из недавней старины“).

ми в себе студентські записи викладів Димитрія, а що-до розміру свого, то система Димитрія рівняється лише, найменшому з усіх, п'ятому томові Макарія.

Проф. М. Ястребов приходить до такого висновку: „Всі твердження та балачки про які б то не було запозичення, які ніби то ввійшли в Догматику Преосв. Макарія з викладів Архиєпископа Димитрія, не мають ані найменшої підстави. Накидаючи цілком безвинно тяжке нарікання на світле вчене імя Високопреосвящ. Макарія, такого рода твердження навряд чи прибавляють слави й Високопреосвящ. Димитрію, бо прав на славу для нього шукають на стороні; десь з боку, ніби то на ту славу він не має власних прав“¹⁾.

Цікавиться тим самим питанням і автор найкрашої біографії Макарія, Проф. Θ. Титов. Кільки разів зупиняється він на ньому, притягуючи до справи програми викладів Димитрія, студенські записи тих викладів, що знаходяться в музеї при Київській Академії, й приходить до висновку що згадані балачки безпідставні. Проф. Титов окремо розглядає „Введеніе...“ і окремо Догматику. Порівнявши текст „Введенія...“ з студентськими записами викладів Димитрія в 1837-8 році як і з боку форми та плана, так і детального змісту їх поодиноких трактатів, Проф. Титов приходить до такого твердження: „З усього сказаного нами маємо повне право зробити той висновок, що твір Макарія „Введеніе въ Православное Богословіе“ знаходиться по-за всякою літературною залежністю від академичних читань його вчителя, Архимандрита Димитрія. Всякі балачки про таку залежність визнаємо за пусту й образливу для обох наших славних богословів балаканину. „Введеніе въ Православное Богословіе“ і щодо плану, й що-до змісту єсть плодом самостійних студій Архимандрита Макарія в області основного богословія“²⁾.

Так само розвязує Проф. Титов і питання про залежність „Православно-Догматического Богословія“ Макарія від академичних викладів Димитрія. Як і Проф. М. Ястребов, він мав під руками два примірники студентських записок то-

¹⁾ „Памяти Високопреосвященныхъ Димитрія (Муретова) и Макарія (Булгакова)“ — „Tr. К. Д. Ак.“, 1887 р., № 6, 231-241, особливо ж стр. 233-35 і 241.

²⁾ „Tr. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 5, 89-100.

го, що викладав Димитрій, — Н. Оглоблина та А. Єльчукова. Порівнювання цих записок з друкованим текстом праці Макарія свідчать, що між двома догматичними системами значна ріжниця в трактуванні поодиноких догматів. Димитрій рішучо відкидає всяку участь розуму людського в справі висвітлення догматів, тоді як Макарій визнає її потрібною. Через те Проф. Титов говорить: 1) „Усі твердження та балочки про які б то не було запозичення, що ввійшли ніби то в догматику Макарія з викладів Димитрія, не мають ані найменьшої підстави; 2) догматичні системи названих Ієрапхів істотно ріжнуться як самою основою своєю, так і детальним викладом; 3) ніскільки не дивно те, що в цих двох системах, які належать учителеві й учневі, а разом з тим і учням одної й тої школи (Київської Академії), знаходимо щось подібне. Навпаки, надзвичайно дивно, що Преосвящ. Макарій, ученик знаменитого богослова Димитрія, создав догматичну систему, що так глибоко та істотно ріжниться від системи Преосв. Димитрія“¹⁾.

Отож два Професори — М. Ф. Ястребов (догматист) і Є. І. Титов (історик Рос. Церкви), на підставі знайомства з рукописами самого Димитрія, досліджували взаємовідносини між догматичними системами Димитрія та Макарія й прийшли до висновків про безпідставність тих закидів, що на протязі довгого часу, з ріжними варіаціями, робляться Макарію. Через те з тими закидами й рахуватися не варто: всі вони виникли на ґрунті низького рівня культурних інтересів глухих провінціальних кутків старорежимної Росії та особистих розрахунків, що творили плітки та поголоски анекдотичного характера, що перечать дійсності, історичним обставинам.

Все таки догматичні системи Димитрія та Макарія, при всіх своїх індівідуальних особливостях, мають де-що спільне. Обидві вони повстали на ґрунті київському, в стінах Київської Академії, що не поривала ідейних зв'язків з стародавнimi своїми науковими традиціями, не вважаючи на зовнішні неспріятливі обставини, на двохлітню навіть примусову перерву в своїй праці (1817-1819 р.р.). Через Димитрія та Іннокентія (що викладав богословіє ще латинською мо-

¹⁾ „Пр. К. Д. Ак.“, 1895 р., № 9, 65-78.

вою) Макарій звязаний з богословієм старої Київської Академії, з системами якого Макарій познайомився ще й безпосередньо з старих писаних курсів; останні він перечитував, як писав „Історію Київської Академії“. Недаром же Митроп. Філарет Дроздов, читаючи цю „Історію“, зауважив: „Похвали Феофанові Прокоповичеві слід би ускромнити й обмежити; богословію Іринея Фальковського занадто щедро прописано „совершенство“, а хиб не показано, про що не зайдим було б згадати по обов'язку безсторонності“¹⁾). І в Петербурзі Макарій не звільнявся від київських впливів. Безпіречно, перші чотири роки своїх викладів богословія в Петербурзькій Академії Макарій знаходився під впливом (вільним чи невільним) Ректора Афанасія Дроздова²⁾, а Філарет Гумилевський про цього Афанасія висловлюється, що, крім „Кормчей“ та „Православного Исповѣданія Вѣры“ Петра Могили, нічого не хоче знати. Свого часу Афанасій Дроздов намовляв Макарія писати Догматичне Богословіє.

До всього прочого Макарій ніколи не поривав звязків з Іннокентієм, що завжди морально його підтримував, намовляв писати Догматичне Богословіє, а коли останнє зявилось, то ніхто інший, а сам Іннокентій був таким прихильним рецензентом його. Все це тільки свідчить про звязки Макарія з історично-традиційним богословієм Київської Академії.

Той факт, що догматика Макарія не раз перевидавалася й вживалася в духовних школах, свідчить про її позитивне значіння. Його догматична система, подаючи надзвичайно багатий богословський матеріал, давала стимул до поступового розвитку та дальншого розроблення Православного Догматичного Богословія в Росії, а потім і в інших православних країнах, що в силу своїх історичних та культурних умов, не мали можливості дати щось подібне до системи Макарія. Наукове, грунтовне дослідження православної догматики без його праці неможливе. Правда, в кінці XIX-го й у ХХ ст. в російській духовній журналістиці можна зустрінути вияви незадоволення догматичною системою Макарія, роблять їй закиди в схоластичності, в відсутності живости.

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 6, 245-246.

²⁾ „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6, стр. 804.

Та такі закиди чутно було не від спеціалістів, а переважно ділетантів. Догматика Макарія більше, ніж 50 літ, служила підручником для Семинарій і Духовних Академій, і самий цей факт красномовно говорить про її значіння. Мало що втратила вона й з виходом пятитомового „Опыта Православно-Догматического Богословія“ Єпископа Сільвестра Малеванського († 1908 р.).

III.

Ще більше часу та уваги, ніж Догматичному Богословію, Преосв. Макарій віддав історії Російської Церкви. З неї він почав свою наукову діяльність, нею й закінчив. І в цій області знання заслуги його занадто великі, надзвичайні, можна сказати. Першою науковою, а разом з тим і друкованою, працею була „Історія Київської Академії“ (СПБ, 1843 р., 226 стр.). Це була його студентська, „курсова“, робота, за яку він дістав степень Магістра богословія. Свою книгу Макарій присвятив „наставникамъ и воспитанникамъ Київской Академії“. Висилаючи один примірник Архиєпископові Іннокентію, Макарій писав йому (8 вересня 1843 р.): „В час студій історії своєї рідної Академії, автор-студент мав щастя користуватися, меж іншим, освітною допомогою й Вашого Преосвященства й охоче признає, що видана ним тепер книга, без Вашої допомоги, не мала б в собі де-яких важливих відомостей про предмет (дослідження). Нехай же перед Вашим Преосвященством оця книга буде виразом повного признання до Вас автора“¹⁾). Наведені слова самого Макарія свідчать про близьке відношення Іннокентія до „Історії Київ. Академії“. Ранійше вже говорилося, що Іннокентій порадив Макарію тему, сам давав де-які вказівки й доручив В. Аскоченському, щоб той допомогав Макарію розбіратися в писаних польською мовою документах. Київська Академія збралася була видати цю працю Макарія; як магістерську працю, її було подано на розгляд Митрополита Філарета (Дроздова), який зостався нею задоволений. „З огляду на богатство зібраних відомостей“, — писав Філарет, — „та на порядок в викладі їх, праця гідна уваги, хоч єсть що відкинути в подробицях і єсть що очистити в виразах. Хоч пред-

1) „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6, 798-99.

мет росправи й не богословський, однаке, торкаючися ріжних наукових предметів, автор виявляє себе гідним степені магістра¹). Макарій хотів переробити, згідно з вказівками Філарета, та доповнити свою історію Київської Академії, виписав з Київа свій рукопис до Петербурга й тут видав її, помістивши перед тим в скороченню першу частину її в журналі „Маяк“ (1843 р., т. X)²). „Історія Київської Академії“ складається з вступу, трьох частин і закінчення. У вступі (стр. 7-13) Макарій подає коротенькі відомості про заснування нашої школи, накреслює план розвідки й поділ історії Академії на три періоди. Перший період (стр. 15-34) охоплює р.р. 1589-1631, коли Академія була братською школою; другий період (стр. 35-101) — р.р. 1631-1701, коли вона звалася Київо-Могилянською колегією; і період третій (стр. 103-201) — р.р. 1701-1819, коли до неї прикладалася назва Київо-Могило-Зaborовської Академії. Відповідно такому поділові на періоди й сама праця розпадається на три частини; кожна частина охоплює один якийсь період і, в свою чергу, розпадається на три розділи. Перший розділ висвітлює зовнішнє життя Академії в зазначену добу, другий — внутрішнє її життя, а третій — заслуги школи перед „отечественною“ освітою та Православною Церквою. Закінчення (стр. 203-226) містить коротеньку історію Академії від 1819-го року до 1842-го. Матеріали для історії Київської Академії Макарій знаходив в архивах академичному та взагалі київських. Він переглянув велику кількість документів, перечитав рукописні записи старо-академичних курсів усіх предметів, що колись викладалися в Академії (виключно в латинській мові). В цьому полягає позитивна сторона праці. Автор подав в наміченому ним порядкові багато нових історичних фактів, намалював загальну картину минулого нашої Академії, дає першу повну історію Київської Академії, якої до Макарія не існувало, бо до нього про Академію публіковано було тільки випадкові, уривчасті відомості, головним чином ті, що подає Митрополит Євгеній Болховитинов (1767-1837) в своїй цінній праці „Описаніє Кіево-Софійского собора и Кіевской Іерархії“ (Кіевъ, 1825). Очевидно, того

¹) „Труд. К. Д. Ак.“, 1894 р., № 6, 245-246.

²) Ibid., № 6, 246 (примітка).

було мало, і Макарій мусив сам йти ще невтоптаною стежкою. На жаль, архивні данні, що стосувалися до історії Академії, дуже обмежені, і тому розвідка Макарія місцями за- надто схематична, іноді обмежується переліченням одних тільки діячів, що мають відношення до Академії. Пізнійші праці М. І. Петрова, С. Т. Голубєва, Ф. І. Титова та їх учнів Д. Вишневського, В. Серебренникова та ін. (що досліджували поодинокі періоди історії Академії) виразно свідчать про те, наскільки тяжка справа писати історію Київської Академії. Тепер бачимо, що передчасно Макарій взявся за повну історію Академії, бо ще зовсім мало було переведено підготовчої роботи, не було ще навіть висвітлено, коли засновано братську школу. Разом з своїми нечисленими попередниками він відносить ту подію до 1589 р. Посилаючи Іннокентієві примірник „Іст. Київск. Академії“ в 1843 р., Макарій, меж іншим, пише: „Одно тільки непокоїть його (автора), що Київська Академія заслужувала б кращої історії та що праця його недосконала...“¹⁾). Постійна праця в області церковної історії в роках наступних, очевидно, зміцнила його такий погляд на свою працю, бо „Історія Київської Академії“ другим виданням не виходила. Єдина праця Макарія, що не зазнала повторного видання! І все таки вона для свого часу мала величезне значіння. Російська загальна преса гаряче вітала вихід „Історії Київ. Академії“, як визначне явище. В ріжких періодичних виданнях бачимо дуже прихильні рецензії. З них найбільш інтересна рецензія М. П. Погодина в „Москвитянинѣ“ (1844 р. № 5, 80-82), який підкреслює велике значіння монографичної літератури для розроблення „полной исторії нашого отечества“ й вітає „Іст. Київ. Академії“, „як плід добросумлінної праці та як підмогу для будучого історика освіти“ в Росії²⁾. „Журналъ Министерства Народ. Просв.“ теж вітав появу праці Макарія, як „зnamениту працю“ й „прекрасний твір“. „Треба зауважити“, — читаємо тут, — „що автор з усією пильністю та вмінням скористувався бувшими в нього під руками матеріалами, найбогатшим для яких джерелом служать

¹⁾ „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6, 799 (...трудъ его несовершенный“)

²⁾ Н. Барсуковъ, „Жизнь и труды М. П. Погодана“, кн. VII, 204 - 205.

стародавні рукописи, що переховуються в бібліотеках Київо-Печерської Лаври та Київо-Софійського собора", і тому вага та інтерес праці Макарія полягає „скільки в новизні предмета та значній кількості подробиць, стільки ж в систематичності частин своїх і прекрасному викладі"¹⁾.

Одночасно з друкованням „Історії Київ. Акад.“ Макарій друкує й інші свої історичні праці. Так, в 1842 р. „Маяк“ (т. VI, кн. XII) помістив статтю: „Пути Промисла о Росії въ поработщени ея татарами“, а згодом від статей переходить до праць більших розмірів та вартости. На сторінках „Христ. Чтенія“ за 1845 р. друкується його розвідка про христіанство на Русі; на початку 1846 р. вона вийшла окремою книгою, під заголовком: „Історія христіанства въ Росії до Равноапостольного князя Владимира, какъ введеніе въ исторію Русской Церкви“ (СПБ., 1846, стр. XII - 421 - III). Як свідчить самий заголовок, розвідка повинна бути вступом до історії Російської Церкви. В передмові до праці Макарій заявляє, що історію Російської Церкви можна починати тільки з того часу, коли сама Церква почала своє існування, а це припадає на часи великого князя Володимира Рівноапостольного, „коли в нас почався ряд первосвятителів, без яких, в строгому розумінні, нема й не може бути Церкви, ряд, що без перерви тягнеться й досі; від тої тільки пори наша Церква придбала внутрішнє та зовнішнє благоустроєство“ (стр. V-VI). Але ж для історика нема ніякого сумніву, що христіанство існувало на Русі ще раніше великого князя Володимира, від часу заснування Руської держави, хоч ми й не можемо рішуче сказати, щоб вже тоді в нас була поставлена вища Ієрархія, а значить (от же) — щоб була в строгому розумінні й Церква“. Навіть більше того: „Христіанство в межах теперішньої Росії існувало ще до заснування Руської держави, від часів самих Св. Апостолів, хоч і тоді в нас не було якоїсь одної певної Церкви, а було кільки поодиноких Церков або єпархій, що в більшості не мали поміж собою ніякого ієрархичного зв'язку“ (стр. VI). З огляду на це, історик Російської Церкви не може ігнорувати факт існування христіанства на нашій території до часів організування нашої Церкви, повинен зверта-

¹⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв.“ 1844 р., т. 42. отд. VI, 57-75.

ти на ті часи свою увагу, мусить говорити й про ті далекі часи, так само, як історик держави (свіцький) не вважає здивим говорити й про ті народи, що колись перебували на території даної держави до появи тут якогось певного народу, до утворення якоїсь певної держави. Таким чином Макарій доводить необхідність для історика нашої Церкви говорити про христіанство, чи його сліди, в нас, до Св. Володимира; але ж, що-б не порушувати систематичності викладу, в інтересах самої історії, про це треба говорити „попередньо у вступі. Це тим природніше, що христіанство на Русі, до великого князя Володимира, й попережало Російську Церкву, а разом з тим воно, без сумніву, послужило підготовленням і так ніби то вступом до остаточного заснування її (Церкви) в руському народі“ (стр. IX).

Після таких міркувань, Макарій каже: „Ось та точка, з якої дивився я на свій предмет, писавши видану тепер працю: „Історія Христіанства въ Россї до равноапостольного князя Владимира“. Я бачив, я хотів представити в оцій історії не більше, як тільки вступ до „історії Російської Церкви“, вступ не як до науки, а тільки як до історії“ (стр. X). Саму історію христіанства на нашій території до Володимира Вел. Макарій поділяє на дві нерівні добі: одна від початку христіанства до заснування нашої держави (60-862 рр.), а друга від заснування нашої держави до утворення Церкви за часів великого князя Володимира (862-992 р.р.). Такий поділ на доби дає дослідувачеві підставу розбити працю на дві частині, з яких перша присвячена першій добі, се б то христіанству на території пізнішої Росії, до 862 р. (стр. 3-182), а частина друга — христіанству в нашій державі до охрещення Володимира (стр. 185-421). Перша частина складається з вступу (3-6), де мова йде про зміну народів на нашій території (Готи, Гунни, Авари, Хозори), „про той політичний хаос, що заховував у собі насіння того прекрасного життя, яке з такою повнотою цвіте зараз на ґрунті нашої Батьківщини“, — вступу, п'яти розділів та заключення. Тут ми бачимо: проповідь Св. Апост. Андрея Первозванного (де саме проповідував, яким народам та які наслідки його проповіді) — розд. I; христіанство в стародавній Скиєї (єпархії: Скиєська, з осідком в Томах, Херсонеська, Готейська, Су рожська, Фульська і Босфорська, — розд. II; христіанство в

стародавній Сарматії або Кавказькому краю (сліди христіанства в „Чихії“ — *Цххиа* — та Аланії) — розд. III; Церква Христова на Закавказзі (Арmenія, Грузія, Колхіда, Абхазія) — розд. IV; сліди христіанства у внутрішніх областях Росії (шляхи, якими приходило христіанство та при яких обставинах) — розд. V.

Друга частина роспадається на чотири розділи й теж має вступ і заключення. У вступі Макарій згадує про так зв. охрещення Руси, яких він, згідно з нашими стародавними пам'ятниками, налічує „до пяти“: за Апост. Андрея Первозванного, Кирила і Мефодія, Аскольда та Діра, княгині Ольги та Володимира. На тій підставі, що про Ап. Андрея Первозванного мова вже була в першій частині, автор починає просто з Кирила та Мефодія (їх проповідь та переклад Св. Письма й богослужбових книг — розд. I) і охрещення Аскольда та Діра й положення христіанства до княгині Ольги (розд. II); христіанство за часів Ольги й після неї, до Володимира (розд. III); охрещення кн. Володимира й кіян (розд. IV). В заключенні Макарій характерізує загальне положення Христіанської взагалі Церкви в часи насадження христіанства на нашій території (862-992 р. р.). Саме тоді Римська Церква пориває зв'язок з Церквою Вселенською. Така одночасність подій в очах нашого історика має особливе, провіденціалістичне значіння. „Хто ж, маючи очі на те, щоб бачити, не побачить звідци високого призначення Церкви „отечественної“ ще від першої минути її існування, призначення поповнити в Святій Вселенській Церкві відступлення від неї Церкви Римської, що була колись одною з перших, ліпших і найпросторійших її частин?“¹⁾). І таке доповнення тим більше було потрібно, що грецька, Східня Церква переживала тоді натиск з боку мусульманського світу. Поруч з тим подає Макарій картину положення тіх країн, що лежали на схід від Руси.

Отакий зміст зазначеної праці Митрополита Макарія. В 1868 р. вона появилася другим виданням в трохи скороченому виді (СПБ., 1868, стр. VI+335+II).

„Історія христіанства“ на Русі до Володимира давала підставу думати, що Макарій приступить до писання історії

1) Вид. І-ше, 396.

самої Церкви. Статті його на сторінках „Христіан. Чтенія“ свідчили те ж саме. Вже в 1847 р. він помістив там ряд статей під заголовком: „Очеркъ исторіи Русской Церкви въ періодъ до-татарскій (992-1240)“. З листування Макарія з Іннокентієм видно, що той намовляв його продовжувати почату вже історію, а сам Макарій пильно працював над нею. В листі своєму, від 9 квітня 1846 р., до Іннокентія Макарій пише: „Це (писання історії) мое щире бажання, моя пристрасть, хоч, на жаль, можу віддаватися історичним студіям лише часом, уривчасто, з-за інших істотних, обов'язкових робот. Немало я вже вистудіював предмет і зібрах матеріалів, та писати до канікул не почну: тепер треба видавати богословські записи студентам, чого в нас вимагають обов'язково, а там іспити. План для моєї будучої роботи я вже тричі перероблював, а той, що зараз у мене в голові, вже мені не подобається“. В загальних рисах той план був такий: Церква Російська в залежності від Константинопольського Патріарха (992-1588 р.р.) й Церква Російська в добу її самостійності (від 1589 р.). Перша частина поділяється: домонгольський період (992-1240), й Церква під управлінням одного, то двох Митрополітів (1240-1450), і під управлінням двох Митрополітів (1450-1588). Друга частина роспадається на період патриарший і період синодальний. Кожний з намічених періодів роспадається на багато спеціальних розділів, які Макарій і перелічує тут-же, в листі до Іннокентія, і додає до цього: „Поданий тут росподіл що-до часу, здається, не буду зміняти, але росподіл що-до предмету „непрем'енно устранию“: це насильне розривання живих по дій, що неминуче позбавляє життя й саму історію. Та чим замінити це, на що ліпше наважитися, ще не думав“¹⁾.

Наведений уривок з листа свідчить, як уважно Макарій працював над своєю історією. Складні обов'язки його, особливо коли став Ректором Академії, друковання богословських праць, студіювання історії роскола, — все це не давало йому можливості віддаватися історії Російської Церкви. Лише в 1857 р. він випускає три перші томи своєї „Історії Русской Церкви“ — т. I, XXII+292+IV стр.; т. II, 368+IV стр.; т. III, 340+IV стр. Зазначені три томи охоплюють пер-

¹⁾) „Христ. Чтен.“, 1884 р., № 5-6. 799-801.

шу добу історії „Русской“ Церкви, від 992 р., до 1240 р., се б то добу домонгольську. Згідно з наміченим планом, перший том охоплює час од охрещення Володимира Св. в 988 р. до Митрополита Іларіона, се б то до 1051 р.; другий том — від Іларіона до Клиmentа Смолятича (1051-1147), а третій — від 1147 р. до 1240 р. Не можна сказати, щоб ці перші три томи було зустрінуто прихильно. В журналі „Русская Бесѣда“ (1858 р., кн. I, крит., 66-87) Н Гиляров-Платонов помістив статтю про механічні способи в дослідженнях історії, де прикладом такого способу виставив „Історію Русской Церкви“ Макарія, й про працю говорить — „це не історія й даже не книга, а просто „издѣліе“¹⁾). Не обмежуючися тим, той-же Гиляров-Платонов дав ще й спеціальну рецензію на всі три томи („Русская Бесѣда“, 1859 р., кн. III, критика, стр. 1-36). Немало він робить закидів нашому історикові: відсутність провідної думки, незадовільняючий поділ на періоди, механічність в дослідженні, занадто непотрібне дроблення предмета, не історія — а книга, мильні твердження й багато іншого зазначає строгий рецензент. А про те признається, що праця цінна і користна. „Труд“ — каже Гиляров — „справді великий і заслуговує поваги, та воно й недивно з боку високошанованного автора, що вже подарував літературі кілька творів. Скільки сторінок треба було прочитати, перегорнути, написати справок! За виписки, зроблені в тексті й переважно в примітках, ми повинні бути особливо вдячними. З-за неприступності бібліотек оці виписки для багатьох і дуже багатьох послужать єдиним випадком читати місця з де-яких невиданих рукописів і зроблять книгу незамінною“²⁾). З статтей Гилярова видно, що були в тодішній пресі й дуже прихильні до Макарія рецензії³⁾; але ж скористуватися ними нема можливості.

Як говорилося вище, Макарій ставши єпархіальним Архієреєм, на де-який час припиняє свою наукову церковно-історичну діяльність й знову береться за неї тільки з 1865 р. В 1866 р. виходять четвертий (385+IX стр.) та п'ятий

¹⁾ Н. П. Гиляровъ - Платоновъ. „Сборникъ сочиненій. Москва, 1899 р.“, стр. 219.

²⁾ Той же „Сборникъ сочиненій“, стр. 290.

³⁾ Ibid., 218-220.

(476+VI стр.) томи, присвячені добі монгольській (1240-1448), або інакше — добі, коли наша Церква управлялася то одним, то двома Митрополитами, отже в обох томах історик говорить про церковне життя земель українських, білоруських і московських. Далі, перш, ніж продовжувати свою історію Церкви, Макарій в 1868 р. випустив другим виданням три перші томи, з деякими додатками та поправками. Так, в I томі він значно скоротив вступ, де були його міркування що до викладу історії Російської Церкви та поділу її на періоди, а до кожного тому додав по кілька пам'ятників стародавнього нашого письменства. Тексти цих пам'ятників було знайдено самим істориком¹⁾. Томи VI-IX присвячено добі поділу Церкви на дві митрополії — Московську та Київську (1448, 1588), з них томи VI (1870, стр. 383+VIII), VII (1874, стр. VII+528) і VIII (1877, стр. VIII+414) містять в собі історію Московської Митрополії, а том IX (СПБ., 1879, стр. XX+689) — історію Митрополії Київської, від остаточного поділу єдиної Київської Митрополії в 1458 р. до проголошення Берестейської унії в 1596 році. Як і в попередніх томах, тон викладу IX т. цілком об'єктивний: історик увесь час говорить словами давніх наших актів, робить з них великі виписки й лише іноді полемізує з деякими істориками, оборонцями латинства. В цілому ж IX т. прекрасно освітлює церковне життя України в другій половині XV і в XVI ст. З тому X-го Макарій починає період самостійного існування „Русской Церкви“, доби Патріаршества в Москві. Тому, що Київська Митрополія до 1686 р. підлягала ще Константинопольському Патріархові й не мала зв'язку з Москвою, то історія її розглядається окремо від історії Церкви Московської. Десятий том охоплює час од 1589-го року (встановлення патріаршества) до 1622 р. для Церкви Московської й від 1596 р. (проголошення Берестейської унії) до 1619 р. Одинадцятий том (СПБ., 1882, стр. XV+628) охоплює час від 1620-го р. до 1650-го. Стр. 1 — 241 присвячено Московським Патріархам Філаретові, Іоасафу I та Йосифові, вся ж інша, значно більша частина книги росповідає про

¹⁾ Див. статтю Д. Абрамовича „О трудахъ Митрополита Макарія (Булгакова) въ области древней русской литературы“ — „Извѣстія отъдѣленія русскаго языка и словесности Россійской Акад. Наук. 1917 р.“, т. XXII, кн. 2-а, стр. 276-290.

справи Української Церкви. Один з рецензентів (Малишевський Ів.) звертає на це увагу й говорить, що така нерівність невипадкова: „Церковне життя в Московському Патріархаті в данному часі було менш змістовним, ніж життя Церкви Української“¹⁾). Тут йшла боротьба з унію, в якій брали активну участь всі православні, виявлявся інтенсивний освітній рух, рух видавничий, виступали такі визначні діячі, як Митрополит Іов Борецький, Петро Могила. Історик підітто захоплюється таким життям нашої Церкви й говорить про нього більше, ніж про спокійно-нерухоме життя Церкви в Москві. Особливо притягає до себе увагу історика Петра Могили — одна з найліпших прикрас в нашій церковній історії. Безсумнівно, він стояв вище за всіх сучасних йому єпископів не тільки Української, а й Московської Церкви й наявіть всеї Церкви східної, стояв вище їх своєю освітою, ще більш своєю любовлю до освіти та своїми трудами в інтересах освіти та Церкви“. Серед прекрасних рис діяльності знаменитого нашого Митрополита історик підкреслює його постійні зв'язки з громадянством і народом, через активну участь громадських представників, особисто й колективно, в церковних установах. Взагалі XI т. „Історіи Русской Церкви“ трактує про такі явища в життю нашої Православної Церкви, знайомство з якими користно й для теперішніх часів. — Том дванадцятий (СПБ., 1883, стр. XXVI—792) мало не ввесь присвячено Патріархові Никону, що залишив глибокий слід в історії; кінчається він великим Московським Собором 1667 р. Справам Української Церкви уділено не багато порівнюючи уваги (стр. 11-111 і 535-591). Після 1654 р., коли Україна прилучалася до Москви, Патріарх Никон, а за ним і інші представники церковної влади в Москві роблять спроби поставити Київську Митрополію в залежність од Московського Патріарха. Митрополит Сильвестр Косов († 1657), Діонісій Балабан (1657-1663) та Іосиф Нелюбович-Тукальський (1664-1675) й чути не бажають про Московського Патріарха, виступають проти Московського уряду й симпатизують Польщі. Діяльність зазначенних Митрополитів і досліджує Макарій. Щоб з'ясувати характер цеї діяльності,

1) „Кіев. Стар.“, 1882 р., № 4, стр. 150.

Макарій, як досьвідчений історик, звертає увагу на місце, час і обставини життя цих Митрополитів, таким способом вияснюю їх поведінку що-до Москви й тим самім виявляє повну безсторонність і зразкову об'єктивність в оцінці їх діяльності. В данному відношенню історичне дослідження Макарія визначається таким характером об'єктивності, якого не бачимо в пізніших російських дослідувачів данної епохи. Напр., В. Ейнгорн, автор солідної монографії: „О сношенніяхъ малороссійского духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексея Михайловича“, не може втриматися від іронії (а часом і обурення), коли говорить про поведінку вищого українського духовенства відношенню до Москви.

З сказаного видно, що Митрополит Макарій довів свою історію „Русской“ Церкви тілки до 1667 р. Несподівана смерть припинила його наукову діяльність. Поодинокі томи його „Історії“, як і вся його науково-історична діяльність, знаходили собі ріжну оцінку та характеристику. Покажчик таких оцінок дає С. Венгеров в своїх „Істочникахъ словаря русскихъ писателей“ (т. IV, СПБ., 1917, стр. 96-100). Зрозуміло, що погляди були неоднакові. Одні робили занадто гострі закиди (як Гиляров-Платонов), доводили відсутність критичного відношення до матеріалу, провідної думки, механічність дослідження, штучність поділу на періоди та ін. Але ж взагалі кажучи, неприхільно було зустрінути тільки перші три томи, інші ж послідовно находили собі все більш й більш прихильності, а останні три викликали вже дуже прихильні рецензії на сторінках „Кіевской Старины“¹⁾. Все таки варто уваги, що навіть противники Макарія підкреслювали багатство та цінність поданого істориком фактичного матеріалу. Для безсторонньої ж оцінки „Історії Русской Церкви“ необхідно пам'ятати про ті неспріятливі обставини, в яких знаходилася російська богословська наука, з одного боку, а з другого — про той стан джерелознавства та історії Росії взагалі й Російської Церкви з'окрема. Коли Макарій почав писати свою історію, критичне відношення

¹⁾ 1882 р., № 3, 577-580, — на X т. і № 4, 149-152, — на XI т.; 1883 р., № 5, 155-160, — на XII т. Перші дві підписані літерою „М“, а третя — „Т-скій“. Це підписи професорів Київської Академії Ів. Малишевського і Ф. Терновського. Особливо цікава рецензія останнього.

до історичного матеріалу не користувалося симпатіями вся-
кого роду „властей предержащих“, а памятники стародавнього письменства нашого були слабо досліджені, багато їх зоставалося невідомими для ученого світа. Отже Макарій мусив сам знаходити невідомі памятники й самостійно, як піонер, досліджувати й опрацьовувати вже відомі, бо праці Митрополита Евгенія Болховитинова († 1837 р.) та схематична „Історія Русской Церкви“ Архієпископа Філарета Гумилевського († 1866 р.) не велику могли дати йому поміч. Пізніші видання історичних памяток археографичними комісіями в Петербурзі, Київі, Вільні та інших місцях, фундаментальна „Історія Россії“ С. М. Солов'йова, цінні історичні розвідки М. І. Костомарова та всякі монографії інших дослідувачів вже значно полегшували завдання Макарія та справу вишуковання й оброблення потрібних для нього матеріалів. А що він добре розумів справу, про те свідчить той факт, що він сам вимагав критичного відношення до давніх памятників літератури. „Критики, побільше критики—ось чого нам треба бажати в історії нашої літератури“, — говорить Макарій з приводу поверхових поглядів, необґрунтованих тверджень відносно памяток стародавнього письменства нашого, що являються разом з тим і джерелом для історії нашої Церкви¹). Далі, раз намітивши певний росподіл на періоди, дослідувач наш дотримується його від першого тома до останнього, дванадцятого. Такий чи інший поділ на періоди в значній мірі умовна річ, і прийняттій Макарієм спосіб поділу можна легко прикладти до історії Московської Церкви, тільки до Церкви Української, Київської Митрополії, яку Макарій в 1448-1686 р.р. визнає цілком окремою від Московської, прикладати його не зручно, бо од Константинопольського Патріарха вона сама не відділялася, а її відірвано було насильно. Макарій давав багатий, наново здобутий історичний матеріал; його „Історія“ довгий час, мало не до початку ХХ ст., являлася найбільш повною та докладною й мало не єдиною історією Російської Церкви. В міру виходу кожного нового тому праці Макарія, „Історія“ Архієп. Філарета все більше й більше втрачувала своє значіння, перший-же том „Історії“ Ев. Голубинського, хоч

¹⁾ Історія Рус. Цер., т. V, 408 (вид. 1866 р.).

і мав високу наукову вартість і, як висловлюється сам Голубинський, доповнював і поправляв Макарія, але ж охоплював лише домонгольську добу та до того ж ще й був мало приступною книжкою (в багатьох Духовних Семинаріях являвся просто забороненою книгою). Через те на „Історію“ Макарія був завжди попит, і поодинокі томи її передруковувалися по кільки разів. Так, в 1888-1889 р. вийшло третє видання т. т. I-III, в 1886 р. 2-е видання IV-V т. т., далі йде 2-ге вид. т.т. VI — в 1887 р., VII — в 1891 р. VIII — в 1898 р.; в 1900 р. виходить 2-м виданням т. IX, а в 1902 р. — 2-ге видання т. т. X-XII. Авторитет Макарія, як історика Російської Церкви, стояв дуже високо. З нього брали великими дозами історичні відомості й для наукових праць, і для популярних, що з'являлися в немалій кількості на сторінках духовної преси. Починає він втрачувати своє значіння лише з того часу, коли в 1900 р. Московське „Общество истории и древностей Россійскихъ“ видало першу половину 2-го тому „Історії Рус. Церкви“ Голубинського (стр. VIII + 919), а в 1901 і 1904 р.р. другим виданням обидві половині I-го тому.

Для історії Православної Церкви на землях білоруських та українських, се б то в межах старої Польсько-Литовської держави, особливий інтерес мають томи IX - XII. Тут Макарій згрупіровав силу надзвичайно цінного матеріалу, намітив схему церковно-історичного процесу, дав об'єктивне освітлення подій. Ст. Голубев своєю монографією „Кievskiy Mитрополит Peterъ Mogila и его сподвижники“ (т. I, 1883; II, 1898 р.) та Пл. Жукович розвідками своїми під заголовком „Сеймовая борьба западно-русского православного дворянства съ церковною унією“ (т. I—до 1609 р., СПБ., 1901;— i, як продовження, — до 1632 р., випп. 1 - 6, 1903 - 1912), значно поглибши зміст подій кінця XVI і першої половини XVII ст., а про те Макарій й доси не втратив своєї наукової вартості, особливо що-до історії XVI ст. Доказом того являється той факт, що М. Грушевський в своїй „Історії України - Руси“ (тт. V - VI) огляд церковного життя на Україні подає головним чином на підставі „Історії“ Макарія. Умови після військових часів дають підставу думати, що вказані томи (IX - XII) тої „Історії“ ще не скоро будуть замінені чимсь кращим.

IV.

За свої друковані праці — як книги, так і журнальні статті — Макарій до 1867 р. зібрав більше 120 тисяч рублів. Всі ці гроші він призначив на видачу премій за кращі наукові праці. Як пояснював він сам у листі до синодального обер-прокурора, графа Д. А. Толстого (в 1867 р.), Макарій ще в 1841 р., коли роспочинав свою професорську діяльність в Київській Академії, дав слово не витрачати на себе зароблених літературною працею грошей, а збирати їх і потім дати їм спеціальне призначення. Всі ці гроші він положив у державний банк (в пятипроцентових паперах) з тим, щоб щорічні проценти в кількості 6 тисяч рублів, завжди йшли на премії за кращі наукові праці — дві премії повні — в півтори тисячі кожна і три половинних — в одну тисячу рублів кожна. Справу розподілу цих премій Макарій передав Св. Синодові та Академії Наук, щоб вони по черзі розпоряжалися ними: один рік Св. Синод призначав їх за кращі богословські праці, а другий рік — Академія Наук за кращі праці з усіх галузів знання. Воля жертводавця мала виконуватися від часу його смерти. Згідно з виробленими умовами присудження премій, Св. Синод і Академія Наук аж до самої революції 1917 р. роздавали „Макаріївські“ премії науковим працьовникам за їх досліди в російській мові¹⁾). Таких „лавреатів“ було немало. Список їх, разом з оцінкою їх розвідок, можно читати в справозданнях про присудження премій імені Митрополита Макарія, що публіковалися обома зазначеними установами. Крім того, Митрополит Макарій завів такого рода премії і в Духовних Академіях, особливо ж у Київській, а Академії розподіляли їх поміж своїми професорами. Так, в Київській Академії від 1869 року була т. зв. „юбилейна“ Макаріївська премія. З нагоди юбілею Академії в 1869 р., Макарій пожертвуав 25 тисяч рублів, які щорічно давали 1710 руб. прибутку. Значна частина цього прибутку йшла на премію, а остача поверталася до основного капітала, завдяки чому 25 тисяч в 1896 р. дійшли вже до 45 тисяч рублів. Тоді Академія, за згодою Св. Синода, ухвалила, щоб зазначена „юбилейна“ повна премія рівнялася 1200 руб., а половинна — 600 руб., рецензентові за

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 10, 165 - 168.

оцінку праці, незалежно від наукової вартості останньої, призначалося 500 руб. („Тр. К. Дух. Акад.“, 1897 р., № 9, протоколи, 106-109). Незадовго до своєї смерті, Макарій знову дав Київській Академії 25 тисяч, які на 1-ше грудня 1896 р. вирости в 37,500 рублів і давали чистого прибутку 1425 руб. в рік. Одну тисячу з цього прибутку поділено на чотири премії (в 250 руб. кожна) для професорів, а з 425 руб. утворено три премії для студентів — в 200, 125 і 100 рублів за кращі кандідатські праці (Там-же і ті-ж протоколи, стр. 109-111). В протоколах засідань професорських рад Духовних Академій знаходимо докладні відомості про при- судження „макар'ївських премій“. Зрозуміло, що такі нагороди давали моральне задоволення й значну матеріальну підтримку працьовникам науки й заохочували їх до нових досліджень та розроблення науки. Через те ім'я Митрополита Макарія було поважаним серед ученої світа в Росії й ставилося поруч з такими меценатами науки, як П. Н. Демидов та А. С. Уваров, що повторювали премії свого імені в Академії Наук. Всім трьом російська наука завдячує в немалій мірі своїм розвитком. Серед дослідувачів та дослідів, увінчаних „Макар'ївськими“ преміями, єсть і такі, що мають безпосереднє відношення до історії України. Для прикладу можна назвати С. Т. Голубєва — „Петръ Могила.., т. II“; „Исторія Киевской Духовной Академіи, т. I (періодъ домогилянскій)“; „ЛіФОС“ (з передмовою в „Архив. Юго-Запад. Россії“, ч. I, т. IX)¹⁾; Мих. Ів. Петрова — „Исторія Киевской Духов. Академіи во второй половинѣ XVII в.“ та ін...²⁾) Треба додати, що нагороди доставали не тільки самі дослідувачі, а й рецензенти їх праць за свою писану їх оцінку.

Не можна замовчувати й того, що Макарій, сам визначний учений, всякими способами підтримував інших учених, в тому числі й молодих, і всіма способами допомагав їм. Під-час ревізій Духовних Академій він звертав увагу на писані праці студентів і заохочував їх до дальшої наукової роботи. Після ревізії в 1874 р. Київської та Казанської Ака-

¹⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1900 р., № 12, проток., 158-192; 1901 р., № 1, 193-214. — 1887 р., № 6, проток., 97-114. — 1894 р., №№ 9 і 10, проток., 127-133.

²⁾ „Тр. К. Д. Ак.“, 1896 р., № 12, проток., 175.

демії, він свідчив, що багато студентських дісертацій, писаних на степень кандидата богословія, варто уваги завдяки багатству знання та науковим прийомам, а де-які уявляють цінну вкладку в богословську літературу¹⁾. Серед студентів Київської Академії, що звернув на них увагу Макарій, був і визначний історик Української Церкви С. Т. Голубев († 1921 р.), якого Макарій оцінив належним способом й зміцнив в ньому охоту до церковно-історичної праці²⁾. В своїх відношеннях до учених Макарій виявляв зразкову доброзичливість не на словах тільки, а й самим ділом. Е. Е. Голубинський (1834-1912) в багатьох питаннях історії Церкви росходиться з Макарієм, а про те останній підтримував і допомагав Голубинському. Він дав кошти для видання першого тому монументальної „Історії Русской Церкви“ Голубинського (перша половина — 1880, стр. XXIII+790; друга — 1881, стр. XIV+790), призначивши йому позику з сум Перервинського монастиря³⁾. Про цю позику, що мала надзвичайно велике значіння для Е. Голубинського, сам Голубинський росповідає так. Закінчивши перший том своєї „Історії“, Голубинський не мав засобів на її друковання. Саме тоді на Московську митрополичу катедру було призначено Макарія. Знаючи, що в розпорядженні Митрополита знаходяться вільні суми Перервинського монастиря, Голубинський і вирішив звернутися до Макарія з проханням позичити з тих сум потрібні для нього гроші. Для багатьох професорів Московської Академії ця справа здавалася цілком безнадійною. Річ в тім, що ще в 1876 р.. на сторінках „Журнала Министер. Народ. Просвѣщенія“ (№ 9, стр. 46-84, № 10, 133-169), Голубинський опубліковав один розділ з своєї „Історії Русской Церкви“ про христіанство на Русі до Володимира Св. Ходили чутки, ніби то Макарій ставився дуже неприхильно до тої статті. Тому-то, коли Голубинський намірився звернутися до Митрополита за коштами для видання своєї історії, то професори Москов. Академії були тої думки, що потрібних для нього коштів Голубинський не достане.

1) „Извлеченія изъ высочайшаго отчета Обер-Прокурора Св. Синода“ за 1874 р., стр. 90.

2) „Тр. К. Д. Ак.“, 1901 р., № 1, протоколи, стр. 213 (рецензія проф. О. Титова).

3) „Богослов. Вѣст.“, 1912 р., № 1, стр. 4.

Такої ж думки був і Єпископ Олексій (Лавров), вікарій і близька до Макарія особа. Всупереч тому ѹ на велике здивування всім, Митрополит з першого-ж слова дав свою згоду позичити Голубинському кошти з Перервинських сум, на таких умовах, які визначить сам Голубинський. Такий вчинок для останнього мав ще ѹ те значіння, що ѹ цензор його „Історії Рус. Церкви“, Ректор Москов. Духов. Академії протоієрей С. К. Смирнов (іменем професорської ради) сміливо пропустив книгу до друку¹⁾. Та цим одним ще не обмежилася прихильність Митроп. Макарія до Голубинського... „Високопреосвящений Макарій“ — росповідає Голубинський — „явився моїм оборонцем, коли мені загрожувала непріємність не дістати за мою історію степені доктора богословія, а через те, значить, не бути в Академії ординарним професором. Коли-ж я прийшов до нього, щоб подякувати йому, він наговорив мені стільки компліментів, що привів мене „въ совершенное смущеніе“. Взагалі відносини Високопреосвященного Макарія, з приводу моєї „Історії Русской Церкви“, були такі, що тільки можу від всеї душі ѹ від усього серця голосно сказати: „Нехай буде благословеною його пам'ять“²⁾).

Щоб зрозуміти наведені слова Голубинського, треба пригадати те, що говорить С. Смирнов, автор присвященої Е. Голубинському некрологичної статті в „Журн. Мин. Народ. Просв.“ (1912 р., май). Після докторського діспута 16 грудня 1880 р., Академія звернулася до Св. Синода з проханням затвердити Голубинського в степені доктора богословія. В Синоді справу розгляду високоученої праці Голубинського було доручено членові Учебного Комітету при Св. Синоді, протоієрею Паркову. Той „трудолюбиво вибраль и выписаль“ з книги Голубинського всі місця публіцистично-ліберального характера ѹ подав їх Синодові. В результаті Св. Синод не хотів затвердити Голубинського в степені доктора богословія, ѹ погодився на затвердження лише завдяки категоричним і рішучим представленням Митрополита Макарія. За те в наказі на ім'я Ректора Московської Академії Св. Синод звертає увагу професорської ради на те, що загальний

¹⁾ „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1912 р., май, 27-28 („Соврем. Лѣтоп.“).

²⁾ „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1912 р., май, 28-29 („Соврем. Лѣтоп.“).

напрям „Історія Русской Церкви“ Голубинського не зовсім відповідає духові науки та гідності Православної Церкви¹⁾. За таке прихильне відношення до себе Е. Голубинський був дуже вдячний Митрополитові Макарію й присвятив його пам'яті першу половину 2-го тома своєї історії Церкви. Посвята—коротка. Він написав був спершу її довгою, з докладним оповіданням про цікаві подробиці справи; але ж перша редакція її не попала до друку, і нею скористувався С. Смирнов, наступник Голубинського в Московській Академії в своїй, присвяченій пам'яті Голубинського, статті²⁾.

Проф. В. Біднов.

¹⁾ „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1912 р., май 25-26.—Див. „Журналы“ Професор. Ради Моск. Академії за 1881 р., стр. 88.

²⁾ „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1912 р., май, 26-29.